

КНИЖКА БІБЛІОТЕК
КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТ

Л. НЕДОЛЯ

V

Засб
ЖОВТІ БРАТИ

225-230 Ц. 30 к. 225-230
не ст.

689

А. НЕДОЛЯ

ЖОВТІ БРАТИ КРІЗЬ ХІНУ

Переклад М. Новицького
ілюстраціями в тексті

Видавництво «Український Робітник»

Друкарня «Укр. Робітник»
Укрголовліт № 3133
Замовлення № 5338
Тираж № 7180
Харків
1929

ПЕРЕДМОВА

«Ми ледачі й нецікаві»,— майже сто років тому це сказано—не про нас безпосередньо, а про наших не дуже давніх культурних попередників. За наших дванадцять років ми до певної міри заробили право не цілком на свій рахунок приймати цю гнівно-зневажливу апострофу, що її поет адресував своїм сучасникам. Але, стоячи на ґрунті суворої самокритики, мусимо для власного добра визнати, що з поганих рис культурної спадщини попередників наших дещо й понині над нами тяжить. І найпримітніша з цих спадкових властивостей—це самовпевнена пиха пирятинського домосідства, велична задоволеність кобеляцькими обрями.

І не в тім власне шкода, що ми мало знаємо про широкий світ, а в тім, що часом це мало-

знання не дуже мулить нам, не сушить нас турботою. Ще залишився подекуди й в нашому світосприйманні деякий поживний ґрунт для традиції руської пані Простакової, що пишалася з дворянського незнання географії, та наших землячків—панів Халявських та Товстогубів, що не любили соватися за царину своїх миргородських маєтків і поза коло звязаних з ними інтересів.

Ця сонна малоцікавість до світу є ще в нас, як недошкрябок культури дрібного господарства.

Але, все-таки, тільки як недошкрябок.

Основна ж тенденція нашого віку не та. Все гостріше відчувається в масі органічний зв'язок між процесами, що відбуваються у нас, і процесами, що назрівають по найдальших кутках земної кулі; все чутливіше брешуть нерви, що зв'язують творче напруження нашого робітника на соціалістичному заводі з напруженням і біллю боротьби та протесту голого мусянжево-шкірого дядька, що обливается кривавицею на плантаціях Батавії, чи плаває в ночвах по залитій водою рижовій ниві в долині Хуан-хе, або надривно хекає під

коромислами десятипудових вантажів на пристанях у Шанхаї.

Це відчуття органічного зв'язку родить у широкій масі нашої жагучу цікавість до близьких і далеких кутків світу—до жовтих, чорних, червоних і мусянжевих братів.

В якій мірі ця жадаба задовольняється?

Покищо—в невеликій.

Щоправда, нині ми вже не можемо сказати, як років 7—8 тому, що, наприклад, про світового велетня—про сусіду нашого, Китай—ми зовсім нічого не знаємо.

Дещо про Китай ми знаємо. З напруженим захопленням наші наукові сили вивчають ті грандіозні процеси революційної—соціальної і національної—боротьби, що там відбувається.

Одшукуються і проробляються поклади старих наукових дослідів про грандіозну культуру, історію, мистецтво, літературу, філософію того народу, що його чотирьохсотмільйонна трудова маса розгойдується нині, вступаючи до участі в світовій боротьбі.

Але того, що ми довідуємось про Китай цими шляхами, ще недосить. Ми маємо схеми

класових і національних стосунків, схеми соціальних і політичних процесів. Ми можемо охопити тими схемами суть і перспективи того, що відбувається і твориться в країні. Але схеми не дають живих уявлень, як найкраща мапа не дає ні фарб, ні обривів, ні відчуття просторів, що на тій мапі окреслені. Ми оперуємо такими поняттями-формулами, як «імперіялістичний гніт», «залишки феодалізму в суспільно-господарському ладу Китаю», «розвиток промисловости», «злидні», «безземелля», «класове розшарування» і т. ін., але, не маючи живих образів, ми можемо вкладати в ці означення лише ті конкретні уявлення, що маємо їх од спостережень з європейського життя. А такі уподоблення та ототожнення запліш можуть спричинитись до перекручення уявлень, а може й до невірних оцінок та висновків.

Навіть цифри не дають досить яскравого уявлення про кількісні і протягові особливості нашого велетня-сусіди, а значить—і відчуття його моці, сил, масштабів і можливого розмаху.

Коли ми говоримо, що Китай за площиною— третя країна в світі, то ми все-таки під поняттям «країна» уявляємо собі щось більш-менш єдино-стандартне, на зразок України або Німеччини, або навіть, нехай, європейської частини нашого Союзу. Без зразків, образів, порівнянь нам тяжко збагнути, що 446 мільйонів—це значно більш, ніж у всіх державах Європи разом, і утричі більш, ніж у величезному і різноманітному Радянському Союзі, отже, і різноманітніше навіть за зовнішніми ознаками.

Прикладаючи до Китаю наші звиклі поняття «країна» або «держава», ми не уявляємо собі всього обсягу того грандіозного сполучення, що являє собою Китай: території, роз'єднаних географічним протягом і бездоріжжям далі, ніж Харків од Кандагара; мовних діалектів, що різняться проміж себе більш, ніж англійська мова од німецької; різних кліматичних і природніх умов од волюко-гарячих вічно-зелених тропіків до лютої суші континентальних пустель, що літом горять од спеки, а зимою костеніють од залізних морозів; при-

мітивів дикунства і верхівок глибоко-досконалої філософії та мистецтва, казкових розкошів і жахливої неймовірної злидноти; фінансово-промислового капіталізму і єгипетської праці на основі техніки голих м'язів; комуністичної боротьби за робітничо-селянську владу і середньовічної сатрапії з фактичним правом одиниць над життям і смертю мільйонів, і, нарешті, єдиної письменності, що охоплює і об'єднує цього колоса, більш схожого своїми масштабами на цілий материк, ніж на країну.

І от, коли ми звертаємось до запасу наших образних уявлень про цей неосяжний комплекс, то виявляємо жалюгідно-злиденну «готівку»: ледве чи не обмежується вся вона сценками китайського добробуту з чайних етикеток плюс одноманітні сині фігури, що метельшають на базарах, торгуючи паперовими віялами та показуючи фокуси.

Цього замало.

Довелося колись авторові цих рядків у глухім таєжнім кутку західнього Сибіру зустріти цивілізованого остяка, що чував про «Расею».

— Так ти з самої Расеї?—питає він мене.

— З Расеї,—кажу.

— Ага, знай, знай... Ну, в своїо место оборотішся—кланяйся Іван Макаричу торгующому.

З поправкою на ріжницю в розмірі вимог, які можна ставити до неписьменного мисливця з лісної пустелі і які мусимо ставити до себе нині, треба визнати, що сума наших конкретних уявлень про Китай недалеко втікала од остякових уявлень про «Расею».

Недостача в літературі хорошого белетристичного твору, художнього нарису, правдивого малюнка, фотографії дуже відчувається в наших стремліннях ознайомитися з Китаєм. Майже зовсім немає цього матеріялу в українській літературі і надто мало—в руській.

Щоб зовсім не було ні слова, щоб не було претензій задовольнити попит, цього сказати не можна. Але, звичайно, під категорію бажаного і потрібного художнього матеріялу ніяк не можна заводити того жужма мотлоху і халтури, що їх зрідка, випадковими хвилями, підносили масовому читачеві окремі відважні майстри слова під етикеткою модної екзоти-

ки. Не можна вважати за потрібний художній матеріал тих зляпаних за найпоганішими зразками французької екзот-бульварщини нарисів «побуту» шанхайських і харбінських публічних домів, чайних будинків та опіекурлень, що їх один час наварاپились були постачати довірливим журналам мандрівні і сидячі спеці по «розкладу буржуазії». Незалежно від того, чи пишуться такі «нариси» справжніми Одісеями, відбиваючи дійсні дослідницькі нахили та смаки своїх авторів, чи висмоктуються з старих журналів та з пучки, не сходячи з місця,—вони дають перекручені уявлення, бо не в притонах же відбуваються основні і характерні життєві процеси. Не можна враховувати, як позитивне надбання, і ту висмоктану з пальця халтуру «соціяльних романів» з «китайського» буцімто «життя», з розложистою клюквою в основі авторської фантазії, що нею один час намагались нагодувати українського і руського читача майстри іншої установки. Загалом, не можна вважати за серйозне надбання все те, що не носить ознак серйозної допитливої уваги, а подається з по-

верховими претензіями на екзотичність, вишуканість, незвичайність.

А проте, коли ми відкинемо отакі матеріали сумнівної якості, то залишиться дуже мало: в руській літературі художньо-документальні роботи С. Третьякова («Чжунго», «Ден Ші-хуа») та може ще дещо—краплини в пустелі потреби, а в українській покищо зовсім нічого.

Нариси Д. Недолі «Жовті брати» (Крізь Хі-ну), що подаються цією книжкою, становлять, безумовно, яскраво-позитивне і цінне явище в літературі живих уявлень про Китай.

Основна коштозна властивість їхня—це незалежність од шаблонів і щирість. Автор уникає головної небезпеки, що загрожує спостерегачеві нових явищ,—чужої напереднаміченої грубки, що від неї буцімто треба починати танець: він не літературництує, не намагається дати неодмінно стиль екзотики, не згадує ні про Лоті, ні про Бенуа, ні про «Сад мук» Мірбо, він цілком вільний од шорів і розглядає явища з чітко визначеної власної позиції.

У Владивостоцькому порту, на морі, на корейському березі, в Шанхаї, в Дайрені, в подорожі через Манчжурію, в салонах і в базарному натовпі, в кают-компанії і серед збіраної дружини трюмних пасажирів, в англійському паркові і в натовпах кулі на пристані автор вихоплює з барвистого калейдоскопу явищ якраз те, що його—радянського громадянина, клясово-активну людину—найбільше цікавить і турбує.

І тут знову широкий радянський читач—робітник, селянин—натрапить на чітку співзвучність смаків, нахилів і характеру цікавості автора власними смаками і нахилами; авторову увагу, як і цікавість широкого радянського читача, притягають не курйози, не поверхова дивовижність екзотики, що щедро рябіє перед очима мандрівця, а явища певного соціального змісту і значіння, явища, що характеризують становище тих чи інших суспільно-політичних шарів, їхнє місце у виру боротьби і їхні стосунки з іншими соціальними шарами.

Автор уміє дивитись і бачити.

Кому доводилось протягом довгого часу безпосередне спостерігати господарське і громадсько-політичне життя в Китаї, Кореї, Манчжурії, хто мав можливість докладно перевірити, як відбиваються в побуті основні устремління політично-господарських стосунків цих країн,—той з задоволенням відзначить, що художнє чуття дало змогу авторові вірно вихопити з виру буденно-побутової метушні якраз ті риси, що є найбільш характерними для даної місцевості, їх стосунків і тенденції розвитку.

Автор недовго побув у Гензані. Кілька спостережень над японською адміністрацією та малюнків портового базару вичерпують вражіння. Але сценки, що спинили увагу мандрівника, якраз найхарактерніші для того, щоб судити про напрямок, зміст і особливості японської колоніальної політики. Якраз цими сценами яскраво можна б ілюструвати ті цифрові дані, оцінки і висновки, що їх читач може знайти у Харнського, Кіма, Попова та інших дослідників, що писали про сучасну Корею.

Чіткої, художньо-вірної спостережливості автора не збивають із стежки навіть все-світньо-поширені призирилі упередження про китайців, що здавна вже гуляють по світу заяженими обивательськими штампами. В дрібних рисах побуту, в тому, наприклад, як регулярно миються і чистять своє вбоге житло мешканці човнового селища на Сучжоуському каналі в Шанхаї, автор влучно запримітив, виловив і упевнено фіксує ознаки глибокої масово-побутової культурності китайців. І автор не самотній в своєму сміливому твердженні: всупереч авторитетним дурницям штапованих шовіністичних тверджень колонізаторського чванства, прекрасні сторінки про глибоко вкорінену побутову культурність китайців можна знайти у найбільш добросумлінних учених дослідувачів Китаю од Іоакіфа Бічурина до сучасних радянських учених.

Гостре око, чутливість до характерного та вірну аналізу виявляє автор і у вражіннях своїх од сутичок з білогвардійськими недобитками, що їх багато тиняється по країнах Сходу.

Педанти китаєзнавства, може. закинуть авторові лише в одному епізоді—український чи певніше, загально-європейський культурний суб'єктивізм: це в тім місці, яке одводить т. Недоля оповіданню кулі-рікші А-Луна про долю своєї матери й сестри, що пішли од злиднів у проститутки. Тут можна зауважити що саме така типова драма міської злидності гостріше і болючіше вражає спостерегача-європейця, ніж китайця, і що така драма в очах китайського робітника—ще не найстрашніше з усього того, що загрожує йому на кожнім кроці, тим більш, що в поглядах на жінку та її долю багато ще залишилось у китайської маси старо-побутової зневаги або, приймає, байдужости.

Але, коли в підкресленні такої якраз соціально-побутової драми і є суб'єктивізм, то й тут автор сприймає явища і відчуває їх питому вагу в унісон з своїм читачем—радянським робітником та селянином.

Ще один плюс книжки—хронологічна свіжість: картини, що їх подають нариси, відносяться до літа минулого року.

Книжка містить тільки власні пригоди, спостереження і вражіння автора. Ні компіляцій з читаного, ні переказів із справочників та цифр із статистичних збірників нема в ній. Не намагається книжка охопити і всього багатства образів, що їх дає велетень-сусіда наш. І це не мінуси, а плюси книжки. Безпосередність вражінь, документальна вірність їх, насиченість образами, барвистість, все якраз складає той соковитий колоритний матеріал конкретних уявлень, що сповняє життям і рухом схеми наших знань про Китай.

М. Новицький

В НЕВІДОМУ ДАЛЕЧІНЬ

Хто вже тільки не писав:

«Стояла липнева спека»...

Романи, повісті, нариси починалися з цього речення. Якоюсь трухлятиною оддає від сполучення цих трьох слів. Але що вдієш, коли це було саме в липневу спеку, і як же про це не згадати, коли для Владивостоку спека, навіть липнева, — це велика рідкість.

Сім днів ми сиділи в поганенькому готелю, чекаючи на пароплав, і єм липневих днів були похмурі, йшов дощ та були тумани. А тумани у Владивостоці бувають не гірші від лондон-

ських. І коли нам докучило чекати, коли ми втратили надію виїхати взагалі, в цей час увесь Владивосток, що не встиг висохнути від нічного дощу, засяяв червоним емальованим сяйвом від ранкового сонця, що дуже вже смачно посміхалося.

До півдня по розпалених тротуарах не можна було ходити. Спека стояла неймовірна.

Товариш, що повернувся з порту приніс нам радісну звістку: ввечер на Шанхай іде пароплав «Хайтан».

Товариші, які проводили нас, стверджували, що в Китаї нас неодмінно уб'ють, що ми не повернемося. Така заява мимохіть викликала почуття якогось страху, але все ж ніхто з нас і гадки не мав про те, щоб відкласти подоріж.

Біля пасажирської пристані стояв невеличкий пароплавик. Уздовж пристані сновигали взад та вперед пасажирки, і на їхніх обличчях було написано: «швидше б уже, насточортіло».

Зрештою, прийшли представники перепускного пункту, і почалася посадка.

Коли всіх уже посадили, прийшов представник Держбанку і обміняв радянські гроші на мексиканські долляри і японські йени.

Пароплав повільно відійшов і в супроводі радянського катера вийшов у чисте море.

Позаду залишився осяяний, як розірваним намистом, напівколом Владивосток.

Зробилося до божевілля сумно. Що далі ми відходили від міста, то більше

не хотілося залишати радянську рідну землю. З'явилося бажання кинутись з борта в море і пливти, пливти назад, туди, де співали «молодої гвардії» комсомольці, де з барабанним боем гордо йшли вулицями, викликаючи загальну радість, піонери.

Чи скоро ми побачимо все це знову, чи, можливо, не побачимо ніколи... Ох!..

Морські хвилі з шумом розбивались об борти, рівномірно стукали машини, здрігуючи старий китайський пароплав. На чардаці сновигали сині люди, що проголошували незрозумілі нам звуки. Навколо темрява.

Ми довго залишалися на чардаці, обпершись на борт, і мовчки дивилися у темну далечінь, так, ніби кожний хотів у цій німій темряві вга-

дати, що на нього чекає в казковій країні—Китаї.

Прощай, Радянська країно!

У МОРІ

Високими колами здіймалися хвилі. Казково виблискувала червона золота дорога, що простяглася в той бік, де висіло сонце, що оце тільки вискочило з глибини морських вод. З трьох боків нічого не було видно, крім безкраїх, синьо-зелених широт. Тільки з правого боку, десь далеко-далеко манячили якісь чорні горбочки. Це сумна, вимучена неймовірною працею Корея.

Три доби йшов хвилями наш пароплав, і три доби тяглася корейська земля.

Іноді пароплав наближався до бе-

регів, і тоді ми бачили безліч парусних човнів. Це—корейські рибалки. Іноді вони близько підходили до пароплаву, випростовувалися, махали руками і про щось довго та голосно кричали. Можливо, радянський червоний прапор приваблював їхню увагу.

А пароплав так, ніби нічого не помічаючи, йшов звичайною швидкістю, розрізаючи гострими грудима величезні морські хвилі.

Пароплав трохи похитувало, дарма що стояла тиха-тиха погода. З цього приводу помічник капітану жартував:

«Цей пароплав похитують власні брижжі, так що не дивуйтеся».

А капітан, веселий датчанин, лякав пасажирів, кажучи: «Буде велике чудо, якщо ми не підемо на дно».

Виявляється, пароплав мав 40 років

віку, чимало разів одробив свою вартість, не один китайський буржуа нажився на ньому. Пароплав змінив безліч державних прапорів, поки, зрештою, його не зафрахувала Радторгфлот, і він не прикрасився більшовицьким червоним прапором.

«Хайтан» ходив на Камчатку, на Сахалін, удвічі одробив фрахт і тепер ішов до себе на батьківщину, щоб, можливо, надовго розпрощатися з більшовицьким прапором.

Ішов він не поспішаючи, повагом, робив 9 вузлів. Команда складалася геть із китайців, що діставали від 6 до 15 карб. заробітної плати на місяць. Але, не зважаючи на це, вони були веселі. Борюкалися, грали в китайське доміно, зв'язували робітників-підлітків і реготали до сліз, дивлячись

на знесилоного юнака, що не хотів просити ні в кого допомоги і намагався визволитися власними силами.

Над першою клясою розташувалися студенти-китайці, що поверталися з СРСР та інших європейських країн. Хлопці дуже веселі, співали «молодої гвардії» китайськими словами, але на радянський мотив, палко і довго сперечалися на політичні теми. Студентки-китаянки мало не всі були одягнуті й підстрижені по-комсомольському.

Два студенти мене впізнали, і ми розговорилися. Виявилось, вони мене бачили в університеті Сун-Ят-Сена. Почалася палка суперечка про опозицію. Один з них своїми поглядами приєднувався до опозиції в китайському питанні, другий був цекіст.

Я відігравав роль довідника. Вони частенько плуталися в суперечностях між ЦК та опозицією, тоді я пояснював, і суперечка тривала далі.

Лунав дзвінок, і ми йшли обідати. Чардак, море, сніданок, обід, вечеря, суперечка, зв'язаний хлопчик, «молода гвардія», невелике похитування пароплаву, «рига» найслабіших, безкрає море,—і так день за днем.

ГЕНЗАН

Ранок. Густий туман. Хвилі бурі та пологи незграбно неслися взад та вперед. Пароплав стояв.

Запитуємо помічника капітана, в чім річ.

Виявляється, ми повинні зійти до корейського порту, скинути кілька тисяч пудів проса. Але через те, що

йти доводиться крізь цілий натовп островків та скель, і туманної погоди можна не примітити будь-якої скелі або надводного каменю, то капітан вирішив почекати, поки розвіється туман. За годину-дві туман справді розвіявся, і «Хайтан» незграбно поплив, проходячи між скелями. На рейді кинули якір. Підїхав катер з поліцією та медперсоналом. Наказ— вишикуватися всім в одну шереду для огляду. Підїшов лікар, низенький японець, одягнений по-європейському. Він брав ліву руку і не більше як три секунди держав у своїй руці. Правда, біля деяких жінок затримувався в десять разів більше, і обличчя його було не серйозно-ділове, як біля чоловіків, а широка посмішка, і очі йому блищали.

Найбільше нас цікавила справа про одвідини Гензану. Після кількох днів перебування в морі дуже хотілося походити твердою землею. Але ми гірко розчарувалися. Помічник капітана оголосив, що портова адміністрація, з директиви міської влади, сходити на берег заборонила, крім капітана та його помічників.

От ми й біля причалу. Спущено східці. Першим зійшов помічник капітана, службовець Радторгфльоти. Ми всі на чардаці. Кричимо: «Ну, як, земля тверда?»

— Нічого, твердувата, ноги не грузнуть,— відповідає веселий помічник.

Заборонене завжди солодке, і це правильно.

Коли б не було заборони, можливо, що такого необмеженого бажання

зійти на берег не було. Всі проклинали Японію та всіх японських урядовців, а я, грішним ділом, згадав партизанські «молитви», усіх богів і про себе пустив їх у Мікадо та його урядовців. Але це, як виявилось, ані трішечки не допомогло нашому лихові.

Біля самого борту виріс кіоск із садовою, кондитерськими виробами, сигаретами, пивом, фруктовими водами, галантерійним крамом, канцелярським приладдям тощо. Цілий тобі «ГУМ».

Будь ласка, підходьте до борту, нагинайтеся, показуйте пальцем на те, що вам треба, перевірте, що вам на думку взбреше, і старий японець, що прикрив свою нагість тонким халатом, візьме зовсім іншу річ і піднесе вам до носа. Ви знову щось

кажете і негативно похитаєте головою. Тоді він візьме ще щось, знову не те, що вам треба; ви знову хитаєте головою і белькочете аж доти, доки він випадково не візьметься за потрібну вам річ. Тоді ви гаркнете, як півень, і купівля може статися. Старий, що продає в кіоску, видно із старих шпиків,—через те, що коли він іде кудись, шпик, приставлений до пароплаву, його заступає, і навпаки.

Я не витримую. Набираюся нахабства і сміливо сходжу на берег. Мене ніхто не зупиняє. Ходжу назад і вперед, підходжу до кіоска, купую пляшку японського пива, тут же таки випиваю. Купую сигарет, відмовляюся від зачі 10 центів, і старий та шпик дарують мені посмішку. Гуляю собі півгодини. Ніхто мене не зачіпає. Те ж

саме намагається зробити інший пасажир, але не встиг він зійти, як до нього підбіг шпик і попрохав повернутися на пароплав.

КОРЕЙЦІ

Ні серед портової адміністрації, ні серед поліції та урядовців ви не зустрінете жодного корейця. Ця робота в Кореї не для корейців. Але зате всі портові вбиральники—корейці. Всі рикші (людина-коняка)—теж корейці, і серед них нема жодного японця. Якщо ви голосно кахикнете і побачите перед себе раптом зігнуту людину, що приготувала спину для вдару, будьте певні, що це кореець. Японець не зігнеться. Він обернеться, прижмурить очі і уважно подивиться на вас, а то підійде і чемно скаже:

«Тут кашляти так голосно не можна—штраф заплатите».

Корейські вантажники—найпохмуріші з усіх вантажників на всьому світі. Ось чотири з них з гачками на невеликих палицях. Чотирма гачками підхоплюють п'ятипудовий лантух, разом знімають і кидають на спину чергового вантажника. Той риссю біжить, при чому всі тоненькими голосами співають своєї сумної трудової пісні:

Гетчик
геца.

Гетчик
геца.

Гетчик
геца,
геца,
геца,

Гец.

І коли чуєш цю цісню і бачиш, як вони бігають, обливаючись потом, від жалю болить серце.

ШПИК ПОБИВ КОРЕЙЦЯ

10 годин вечора, а біля нашого пароплаву метушня. На двох стільцях сидять шпики. Ходять жандармські офіцери, японські буржуйчики та чинущі, що прийшли подивитися на більшовиків. Щоб ближче роздивитися більшовиків, послабили режим,— нам дозволено зійти з пароплаву, але не відходити далі як 20 кроків від нього. Деякі з офіцерів починають розмовляти ламаною руською мовою. Це ті, що були на радянському Далекому Сході підчас японської окупації. Розмови на нікчемні теми,— про красу природи, про руських жі-

нок та про дешевизну пива та пташиного м'яса. Найбільша метушня біля «ГУМ'у».

А з другого кінця пароплава, слабо освітленого, через складені в кагати лантухи, визирнув кореець. Він широко посміхнувся й покликав когось з наших. Через хвилину до нього підійшов інший, потім обидва відійшли і таємно повідомили мене. Підходжу. Бідний кореець ховається за лантухи і тремтячим голосом пропонує свіжішу, ніж в «ГУМ'і», садовину і втричі дешевшу. Купую, одходжу і так само таємно переказую дальшому. Але недовго довелося торгувати корейцеві. Проклятий шпик за примітив, тигром накинувся на «контрабандиста» і почав раз за разом бити по голові, по спині та по об-

личчю гумовою палицею. А коли кореець кинувся в ноги і став цілувати чоботи, шпик з усієї сили почав бити ногами в груди та боки, Коли кореець перестав ворушитися, шпик перекинув ногою корзину з садовою і все, до останнього помаранцю, розтоптав. В цей час кореець очуняв, поліз за лантухи і зник. Шпик вийняв носову хусточку, витер піт з обличчя, спокійнісінько розсівся на своєму стільці й закурив сигарету.

ПРОЩАЙ, КОРЕЯ!

Ранком тривало розвантаження. Дзвеніла тужним плачем пісня вантажників.

Сиділи, як дві поторочі, на своїх місцях шпики, торгував «ГУМ». Віддаля ходили в білих халатах та з

іграшковими циліндрами на головах корейці. Вони крадькома позирали на червоний з серпом та молотом прапор і тихенько про щось між собою розмовляли. Нестерпимо палило сонце. Помічник капітана, що повернувся з міста, розповідав нам, як за ним з крамниці до крамниці ходив шпик, аж ніяк не маскуючись. В кожній крамниці, куди він заходив, з'являвся його супутник, підбігав до телефону і сповіщав своє начальство про місцеперебування більшовиків та про куплені ним речі.

У всьому місті залишилось кілька руських. Колись в Гензані було дуже багато руських, але японці всіх їх вижили.

За 200 сажнів від нас стояли поповані три величезні морські паро-

плави з руськими написами. Дехто говорив, що ці пароплави забрали білогвардійці й продали японцям, інші запевняли, що вони залишилися тут ще «з миколаївських часів», а насправді ніхто нічого не знав.

До півдня підійшов величезний японський пароплав і став поруч з нами.

Зрештою, розвантаження закінчили, і за кілька хвилин ми відійшли. Зелений Гензан повільно зникав. На березі стояли шпики, жандарми та власник «ГУМ'у» та за їхніми спинами корейці-вантажники.

Червоний прапор весело майорив у повітрі, граючись із сонцем. На березі було тихо.

Пролунав дзвінок на обід. Я вже був зібрався піти до кают-компанії, як раптом над натовпом корейців-

вантажників знявся у повітрі капелюх. Хоч не хоч, я зірвав свого капелюха і підкинув угору. Після цього я запримітив жвавий рух серед вантажників, що тримав кілька хвилин, потім всім натовпом вирушили до виходу з порту.

Прощай, Корея! Ні, не прощай, а до побачення. Ми ще зустрінемося.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ У МОРІ

Зранку в морі нічого не було видно. Пароплав наш ліз, як маленька комаха по злинялому від світла зеленому абажурові. Ми з приятелем сиділи на носу і стежили за величезними медузами та летючими рибками.

Ці рибки давали нам велике задоволення. Вони вискакували з води

так, ніби їх звідати хтось виштовхував, і швидко летіли від пароплаву, виблискуючи на сонці сріблом. Летять вони низько над водою, на зразок перепелів.

Навколо нас розкладено й розвішано розрізану червону рибу. Це кета та горбуша—їжа китайських матросів—в'янула на сонці.

Сиділи ми на старому, що вийшов уже з ужитку, з'їденому іржою, величезному якорі. Його, мабуть, зберігали, як старого ветерана «Хайтана», і він користався чомусь з пошани всієї команди, дарма що він був зайвим вантажем на пароплаві. Це ставлення до старого—характерна риса китайців. Нам треба повчитися в них пошани до старих заслужених бойців.

Під обід вода почала помітно жов-

тіти. Назустріч усе частіше йшли величезні морські пароплави. Всі пасажери були на чардаці.

Ось мимо проходить пароплав під японським прапором. Десятки біноклів спрямовано на «Хайтан». Весь чардак усипано людом. Хочеться крикнути щось таке дуже, щоб затремтів або упірнув у воду їхній пароплав. А спереду надходить величезна біла хмара. Вдивляюся—майорить американський прапор. Димок укритв всього «Хайтана» так, ніби навмисне виплюнув велетенські чорні хмари, щоб не бачити осоружного йому червоного прапору.

Обабіч з'являлися пароплави різних держав. Я налічив їх дванадцять. Всі вони йдуть з Шанхаю, чимало з них майже порожні—результат бойкоту

японських товарів. Море стало яскраво-жовте, вода нагадувала рідку гірчицю. З правого боку, на обрію, ледве можна було відрізнити темно-сірі береги. Це видно було береги великого Китаю.

Що там на берегах? Яке життя, які люди?

Перше, що воно таке та Велика Китайська стіна, потім чудо-канали, плавні будиночки, рикші, революція?.. Південь—Північ?

Чжан-Цзо-Лін, Чан-Кай-Ші та інші, інші, інші?

Китай... казкова країна, кількатисячолітня культура. Хіба ж це дрібниця—450 мільйонів народу! Мабуть, дуже нація, коли розпорошила в собі й перетворила на китайців манчжурів.

Цілі народи, цілі нації потонули в цій

сильній біологічно нації і зникли з землі. І от, через кілька годин ми на власні очі оглядатимемо цю чарівну країну й ходитимемо по тій землі, що нею п'ять тисяч років тому ходили володарі, «напівбоги», великі поети та музики і мільйони будівників Китайської стіни та каналів.

Звертаю увагу на своїх сусідів. Обидва студенти напружено вдивляються на берег. Очі їм горіли незвичайним вогнем. Говорили вони незрозумілою мені мовою, але я легко відрізняв інтонацію їхнього голосу від учорашньої. В цій інтонації почувалися ніжність і неосяжна радість. Мене вони більше не помічали. Це не радість тих, що повертаються на батьківщину. Вони обидва комсомольці, і родина в них зі мною одна.

Ні, тут щось дужче від батьківщини, тут—культура.

Китайська культура зовсім протилежна європейській культурі. Те, що по-європейському добре й красиво, по-китайському—погане й безладне. «Не мистецтво—європейські співи, що нагадує рев корови. Ось китайські співи, притиснутим, тоненьким, як шовкова нитка, голосом, ось це мистецтво»,—говорять китайці.

А коли я слухав китайського Шаляпина, то як я не намагався, не міг позбутися аналогії з нявканням кішки і так само мав «насолоду». Можна навести сотні прикладів з побуту, мистецтва, літератури, моралі та інш., де наші почуття та розуміння діаметрально протилежні китайським.

І ось це, а не батьківщина, змушує

битися серця молодих китайців, що на якийсь час відірвалися від того, чим вони жили все своє молоде життя й знову повертаються до нього. Вони були в країні диктатури пролетаріату, вони пройнялися досвідом Жовтневої революції і переносять його до своєї великої країни. Але вони не позбавилися своєї культури й не переварилися в культурі європейській. І чимало, дуже багато мине років, аж поки зітреться грань між цими двома культурами.

ЯН-ЦЗИ

Здавалося, що ми ще в морі. Правда, з одного боку був беріг, але з другого, крім яскраво-жовтої безмежної каламути, нічого не видно було, а, проте, це була Ян-Цзи.

Велетенська ріка. Більше від сотні мільйонів народу обліпили її від початку до гирла. Скільки жовтих тіл передчасно стали старими від нелюдської праці, скільки батьків, жінок та дітей, забитих і закатованих англійськими катами, кинуто в її могутній потік.

Можливо, від цих жовтих тіл вона стала такою жовтою. Чи, може, це велика китайська земля плаче, і це зовсім не вода, а жовті сльози. І течуть ці сльози в море, і пофарбували його в жовтий колір на сотні верств.

Нехай всякий, хто їде до цієї країни, дізнається з жовтого кольору води, в далечині від її берегів, що в ній живе придушений жандармською англійською п'ятою багатомільйонний жовтий нарід.

Поволі посувався наш пароплав. З усіх боків пливли назад і вперед сотні парусних рибальських човнів. Неслися катери та моторні човни. Один за одним ішли назустріч великі чужоземні пароплави. Тепер легко можна було розглянути зелені береги і будівлі на них.

Раптом наш пароплав повернув ліворуч і увійшов у річку Ванпу.

ВАНПУ

Ванпу—невеличка річка, що впадає в Ян-Цзи. Але на ній за 2—3 десятки верст від гирла стоїть два міста—Шан і Баошань. Жили собі два сусідні міста мирним життям, чехванили (їли) в них повітові дубані паличками багатостравні їжі.

Не знали вони ані автомобілів ані

трамваїв, пересовувалися, не поспішаючи, на носилках, що їх носили живі люди. І раптом—білі люди, гармати, опіум, дім розпутства та інше, інше...

Почав пухнути Баошань і надиматися, як болячка, Шань. Розрослися, розтяглися і переплелися в одно величезне місто, ім'я якому Шанхай. Забажалося океанським пароплавам ближче притиснутися до Шанхаю. Могутні білі люди привезли якісь страшенні, галасливі водянні машини, які ковтали на дні Ванпу землю і випльовували її на землю. На протязі десятків верст поглибили маленьку річку. Залізли океанські пароплави до самісінького центру Шанхаю. Викинули погані товари, віски та опіум навантажили найціннішу сировину.

Почала працювати англійська крамничка.

Тепер береги Ванпу, починаючи від самої Ян-Цзи, густо заселені китайцями. Щільно притиснулися руді, безвіконні коробочки з козирками одна до одної. Коробка не більше від середньої харківської кімнати, а живе в ній по 10—15 чол. На три поверхи, як у вагоні четвертої класи, полички для спання. Біля кожної такої коробки натовп народу. Підходять, вірніше, підбігають, до берега і з інтересом розглядають наш паропав. Серп та молот на червоному полотні притягають загальну увагу. Важко пробратися по Ванпу. Вся її поверхня залюднена тисячами човників, катерів та величезних пароплавів. Що ближче до Шанхаю, то густіше усіяна річка

і то більше та щільніше тиснуть ся один до одного руді будинки. Ось уже почали з'являтися з вікнами європейські будинки.

На лівому боці—сотні півтори вантажників вугілля. Вони, мабуть, оце тільки закінчили роботи, скупчилися і дивляться на наш пароплав. Ось уже ми порівнялися з ними. Чуємо галас і окремі вигуки. Раптом усі закричали, замахали руками і почали підкидати шапки. Але ми не відповідали. Нам «заборонено». Через хвилину до вантажників підбігли якісь салдати з винтовками. Вантажники кинулись урозтіч, але тим, що потрапили під руку салдат, перепало як слід. Салдати безжалісно били прикладами.

Мимо нашого пароплаву стрілою

виромчав гоночний човен з чотирма англійськими спортсменами. Помітивши подію на березі, вони на хвилину затримали весла і подивилися, як націоналісти дають «свободу» робітникам, і по команді ще спокійніше, упевненіше та енергійніше наполягли на весла й понеслися по каламутній воді. «Хайтан» спокійно йшов уперед.

Повітря ставало все брудніше та гірше. Сотні пароплавів та моторних човнів викидали неймовірну кількість чорного диму та смердючих газів. Жовта вода вкрилася сизим нафтовим нальотом і величезною кількістю різних покидьків, що йде з каналів, де примостилися тисячі човнів — житла.

«Хайтан» обережно пішов угору. Раптом пролунав неймовірний рев, що

від нього стряслося повітря. «Хайтан» так ніби притиснувся до води. Мимо нас проходив «Президент». Це—американський пароплав. В Америці таких пароплавів стільки, скільки було президентів. Уперше в житті я бачив таку потвору. Величезний білий багатопверховий будинок ліз по Ванпу.

На чардаці з усієї сили працювали гойдалки. Гойдалися вихолені «місіс та джентльмени». На другому кінці розташувався чудовий скверик з квітниками та тропічними рослинами. В ньому розставлено білі столики і за ними сиділи американські буржуа, що жерли та пили всякі дорогі страви. Грала музика. Говорять, що все-редині пароплаву є велике кіно і кафе-шантан з величезною залью для фокстротів, а також ліфти, що під-

носять пасажирів на чардак та на інші поверхи. Дивлюсь я на цього велетня і одірватися не можу. От узяти б цей пароплав та трохи перестаткувати, та назвати його не «Президент», а «Червона кузня здоров'я». Скільки б тисяч робітників, селян та радянських службовців підремонтували своє здоров'я! Адже, настане час, ходитимуть замість «Президентів» плавні санаторії. Ходитимуть!

З лівого боку скупчилися корпуси заводів та робітничих казарм. Безліч труб викидали величезну масу чорного диму. Чорні, як комашня, метушилися люди. Дехто йшов від казарм до фабричних корпусів, інші — від корпусів до казарм. Вони відробили 12 годин і поверталися до своєї полочки, щоб з'їсти чашечку рижу, кинутися

на тверді дошки і спати, спати, а потім прокинутися, з'їсти чашечку рижу і—знову на 12-тигодинну каторжну працю. Це новий, що недавно виріс, робітничий район Пудун (Путунг).

З правого боку рівною лавою вишикувалися багатоповерхові будинки. Пишно майорили над ними державні прапори. Ген американське консульство, а за кілька кварталів—англійський банк, англійський готель «Астор Гауз». За кілька кварталів—японське консульство, біля нього французьке, поруч із французьким, трохи осторонь,—німецьке. Майорять різнокольорові прапори коронами, левами, орлами, і от серед них розтягся по вітру криваво-червоний прапор з серпом та молотом. Це—державний прапор СРСР над консульством.

Насупроти — «Астор-гауз», поруч німецьке консульство. Неприємне сусідство і для того і для іншого.

В ШАНХАЇ

Б'ються в лихоманці буржуазні прапори, не терпить їхня зграя радянського прапору. Але що до того червоному прапорові? Він спокійно й гордо розтягся в повітрі й кличе на боротьбу придушених, затурканих китайських кулі.

З набережної долітає незрозумілій гул. Це перемішалися дзвоники трамваїв з сигналами авто та вигуками рикш.

«Хайтан» проходить все вище та вище. По обох боках суцільною стіною вишикувалися величезні пароплави. Тисячі й тисячі вантажників

під стогін розвантажують їх, наповнюючи новими вантажами.

Проходимо мимо цілого ряду величезних, сталевих кольорів крейсерів. Десять велетнів з роззявленими пащами гармат стоять по той і другий бік. Насмілись тільки, Шанхай, порушити слухняність—і від тебе не залишиться камня на камні. Ось у чому сила англійських та інших імперіялістів.

Зрештою, помічник капітана показав нам шматок причалу. Його вистачило навіть маленькому «Хайтану» тільки наполовину. Але голота на вигадки хитра. Радторгфльота продовжила бетонний причал дерев'яним плавним. Нічого, ми люди не горді. Зійде.

Ще не підходячи до причалу, до пароплаву примчало кілька човнів, уче-

пилися гачками за борт, миттю чоловіка з десять вилізли на пароплав. Знявся неймовірний галас та біганина. Я одразу не зрозумів у чім річ. Тільки потім дізнався, що це були агенти різних готелів.

Перед самісіньким причалом прискочив моторний човен, і таким же способом на пароплав злізло чоловік 15 китайських жандармів та два шпики-білогвардійці. Ну, думаю, справа кепська. А саме перед нашим приходом з радянського пароплаву зняли кілька чоловіка і деякого з них розстріляли. Насамперед, білогвардійці взяли в капітана список пасажирів, потім попросили всіх розійтися по каютах і розпочали трус.

До нас у каюту зайшов молодий китайський офіцер і з ним два сал-

дати. Я залишився сидіти на канапі, так, ніби сторонній глядач. Не знаю чому, але мені здавалося, що так буде краще. Дружина метушилася і помітно хвилювалася. Офіцер указав на чемодан і, не знаючи ані словечка по-руськомому, руками показав, що треба розв'язати. Зрештою, він не витримав, незадоволено зиркнув на мене і, розсипаючись перед дружиною посмішками, взявся їй допомагати. За хвилину чемодан вже був розчинений.

Жінка спочатку почала виймати речі, щоб дати їм для огляду, але офіцер чемно її стримав, написав крейдою на чемодані якийсь знак, потім поставив такий же самий знак на великому порт-пледі, не розв'язуючи його і, низько вклонившись

дружині, вийшов разом із своїми салдатами.

Мене це вразило. Чого хоч я сподівався, але тільки не цього. Нас вийшли зустрічати представники Радторгфльоти. Це полегшило наш стан. Нам вказали, де зупинитися, і провели до самісінького місця, інакше довелось б блукати. Та й хто знає, куди завели б нас білогвардійські агенти готелю.

Спуску ще не було. Тривав трус (і досить таки пильний) серед пасажирів-китайців. Хтось підказав: «Не чекайте на висадку, а лізьте через борт». Я не довго думавши, викинув речі, перекинув дружину, а потім виліз сам.

Це ж саме зробили мало не всі радянські пасажери.

ВПЕРШЕ НА РИКШІ

Ще в морі я сперечався з товаришами, які вже бували в Китаї, доводячи їм, що користатися з послуг рикші нам не можна і неетично, і заявляв, що я ніколи не сяду на возок, запряжений людиною.

Товариші сміялися з мене, кажучи: «Чимало новаків так говорили, а потім звикають і спокійнісінько їздять на людині. Це саме трапиться і з тобою. Та нічого поганого в цьому й нема. Адже в Шанхаї 20 тис. рикшів; це найзручніший спосіб пересування, і найдешевший, особливо на невелику далечінь». Але я стояв на своєму. Радторгфльотці повели на катер, що стояв недалечко від пароплаву, швидко склали багаж, пороз-

сідалися і помчали нас на протилежний беріг.

На березі стояли два заздалегідь приготовлені автомобілі.

Шофери, «приручені» руські білогвардійці, швидко брали речі й кидали в авто. Всі сіли. Я теж наважився сісти, але в цей час дружина одного з наших товаришів звернулася до мене з просьбою повернутися на катер і взяти там ніби її залишені речі. В катері, звичайно, жодних речей не було. Коли я повернувся, обидва автомобілі поїхали, залишився один товариш з Радторгфльоти, щоб провести мене до радянського будинку.

Ми вийшли на вулицю. Тут творилося щось неймовірне. Суцільним натовпом рухалися взад і вперед люди. Серед них кого тільки не було: інду-

си з намотаними на голову великими рушниками, в жовтих військових костюмах, з виголеними волосатими ногами від ікр до колін, чорні люди з англійських колоній, японці у військовому, матроському та цивільному вбранні, американські салдати, обдерті білогвардійці, різнокольорова європейська публіка і, безперечно, здебільша, китайці.

Суцільною лавою рухалися автомобілі, гуркочучи та дзвонячи, неслися трамваї і цілими сотнями бігли рикші.

Товариш із Радторгфльоти зробив якийсь знак і до нас миттю підкотили два возки з двома китайцями в оглоблях. Біля тротуару, ніби за командою, вони нагнулися, поклавши оглобельки, і одстебнули шкіряні занавіски.

Товариш із Радторгфльоти крикнув мені «сідайте» і сам ускочив на возок. Я розгубився. Як же цетак? Не встиг зійти з пароплаву і одразу ж на рикші.

— Ні, товаришу, я не поїду!

Я так голосно крикнув, що європейці, які проходили мимо мене, зупинилися і подивилися у мій бік. В голову вдарила думка: за слово «товариш» мене одразу ж заарештують або поб'ють. Миттю оглянувшись навколо, я помітив, що ніби деякі з європейців простують до мене. Я швидко сплигнув у колясочку. Людина підхопила оглобельки і помчала наздоганяти мого товариша. Я відчував, як мені горіли вуха, обличчя і котився піт.

Людина біжить, як коняка, ти ди-

вишся їй у спину і відчуваєш, як їй важко. Неприємне почуття.

В радянському будинку мене зустріли вигуками «ура»! Всі підходили до мене, простягали руки, вітаючи з першою подорожжю на рикші. Виявилось, що все це заздалегідь було організовано.

ШАНХАЙ

Нам дали кімнату на четвертому поверсі; власне, це не поверх, а напівгорішне приміщення. Якщо вам доводилося бачити на фотографії будинок радянського консульства в Шанхаї, то ви могли запримітити вище від третього поверху на темному тлі чимало ще темніших плям. Це й є вікна нашого приміщення. Справа четверта пляма якраз те вік-

но, що виходило з нашої кімнати.

З вікна добре видно мало не всю набережну вулицю і головну частину ріки Ванпу.

Біля самого консульства проходив канал, що перерізав Шанхай.

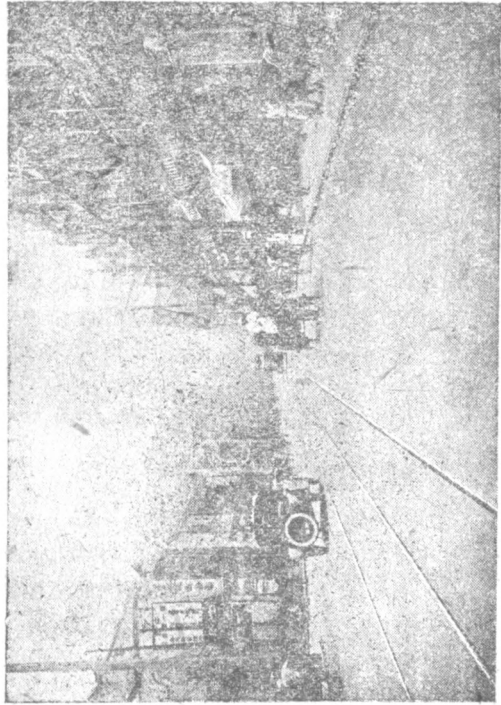
В цьому каналі було так багато човнів-будиночків, що вантажні човни ледве могли пробратися, розгортаючи їх, тісно притиснутих один до одного.

Через цей канал, трохи праворуч, перекинувся широкий залізний міст. У дощі та в спеку сотні човнів ховаються під цим мостом. Всім не вистачає місця. Відбувається запекла боротьба. Хто дужчий, той перемагає. Найчастіше витісняють човники, що господарями їх жінки.

Не зайве буде згадати про знущання та насмішки, що їх зазнають підмо-

стові мешканці. Ось одна з картинок, що я спостерігав з консульського садочку.

Мостом проходить п'яний англійський офіцер. Від спеки сода-віски ще більше задурювали і до того дурний мозок. Він зупинився, скинув свій капелюх «здорові—до побачення» і жадібно вдихав повітря. Нагнувся, подивився вниз, хрякнув і плюнув. Влучив на вкриту половину одного з човників. Було 6 годин вечора. Всі китайці саме «чифванять» (їдять). На кожній неvkритій половинці човника сиділо від 2 до 7 чол. і спритно дерев'яними паличками їли риж. П'яний англієць повторив свою «культурну розвагу» кілька разів. Але бажаних наслідків, як видно, не досягав. Тоді він спокійнісінько взявся робити те,

Головна вулиця у Шанхаї

що роблять усі, коли випивають чималенько пива. Це був доскональніший спосіб, як кулемет, порівнюючи з гвинтівкою. Результати були в сотні разів кращі. Десятки семей було обито. Всі почали дивитися нагору, але швидко схилили голови, бо рідина потрапила їм на обличчя. Риж було попсовано і, таким чином, ввечерю, куплену на останні, нелюдською працею зароблені, гроші, викинуто у каламутну воду канави. Десятки дорослих і дітей залишилися голодними до ранку.

Ви запитаете, а де ж поліція? Чому вона хулігана не закликала до порядку? Будьте спокійні, поліція тут же таки; за 10 кроків від нього стояв полісмен, все це бачив і реготав з усією публікою. Та навіщо вам по-

лісмен? Біля п'яного англійця зібрався натовп шикарно зодягнутих європейців, муштин і жінок, і всі вони держалися за животи від сміху.

З розчинених вікон «Астор-гауза» (готель) повисовувалися викохані обличчя мільйонерів та мільйонерш і вони теж реготали від задоволення. Англієць-офіцер закінчив розвагу і, вдоволений з свого вчинку, під веселі вигуки буржуазного натовпу пішов мостом. Мимо проїздив рикша-китаець. Офіцер розмахнувся і з усієї сили вдарив його ремінним хлистом по шиї.

Знову вибух, грім реготу серед натовпу. Рикша від несподіваности пригнувся ї трохи зупинився, а потім швидко випростався і побіг своєю дорогою. На шиї з'явилася темно-

червона смуга з поперечними струмками крові.

А в каналі нічого не змінилося, якщо не зважати на незакінчену вечерю десятка плавних родин. Так само стояв неймовірний гул чоловічих, жіночих та дитячих голосів. Так само з боку Ванпу прибували все нові та нові човники, де було один або два чоловіки. З криком, лайкою, а іноді навіть з бійкою протискувалися вони до своїх родин. Ці човники були для родини за засіб до існування. Члени родини на них їздили на Ян-Цзи ловити найпримітивнішим способом рибу, щоб, продавши її, мати 20—30 центів, потрібні для купівлі рижу. Але такі додаткові човники мали не всі родини; здебільша мали один човник. На ньому жили, ним

же промишляли. Цілими караванами ранком пливли до Ванпу, а звідти далі, з дітлахою, старими, а іноді й з тяжко хорими, щоб добути потрібні 20 центів. Інакше не можна, не пішов човник—нема рижу, значить голодна смерть. Страшенна річ цей голод. Неймовірні зусилля напружує мешканець каналу, щоб одірвати від горлянки костляву руку голодної смерті. Ми, європейці, не можемо собі уявити, як у величезному місті прожити на 50 коп. у день. А мешканець каналу вважає за щастя, коли він має 3—4 коп. у день на чоловіка. Карбованець на місяць—ось бюджет більшості мешканців каналу. Але було б великою помилкою вважати всіх мешканців каналу за одноманітну масу.

Канал має свою буржуазію, гли-

таїв, середняків і бідняків і навіть пролетаріят. Ось стоять три величезні човни-баржі в мініатюрі. На одному з них влаштовано житло. Решта два—порожні. В цьому житлі живе сам господар з родиною та два робітники. На світанку робітники жонуть до Ванпу два човни до навантажених чужоземних пароплавів. Там навантажують мішків по 500, по 1000 і пливуть каналом до центру Шанхаю, до складів. Це найдешевший спосіб навантаження й розвантаження пароплавів. Звичайно, доводиться розвантажувати в порту, платити вантажникам, потім удруге вантажити на автомобілі і розвозити по складах, а там знову розвантажувати. Так розвантаження обійшлося б копійок в п'ять з мішка. Тут же далеко

дешевше. Власник товару зазначає склади і пароплав човнареві, а він уже сам з пароплаву розвантажує її переносить до складу. За таку роботу власники човнів дістають півкопійки з лантуха.

Деякі глитаї мають по 5, 6 та 7 таких човнів. Безжалісно визискують робітників цих човнів. Дістають вони від 3 до 5 карб. на місяць на всьому своєму. Майже всі гроші йдуть на одяг, що, як відомо, дуже рветься на цій роботі. А в кожного такого вантажника родина з 5—7 чол., її треба прогодувати, одягти й утримувати якесь гніздо. Немоżliве життя, а живуть. Працюють ці товариші не 8 годин, як у нас, а 15—18 годин на добу.

Обурливо поводять себе глитаї. Ось один захопив місця біля самої дра-

бини, що веде в місто. Щоб зійти на берег, треба пройти через його баржу. За перехід через баржу він силоміць стягає плату. З великих—по 2 копери, з дітей—по одному (копер—приблизно $\frac{1}{3}$ копійки). Збірщик сидить з батогом. Ніхто не пройде безплатно. Ось хлопчик бідняка наважився пройти в місто погуляти. Грошей на це нема, а пройти страх як хочеться. Довго він визирає, як би непомітно проскочити баржу паука. Випадок таки підвернувся—глитай, розпарившись од спеки, задрімав. Хлопчисько крадькома йде по баржі. Ось він порівнявся із сонним, лишилося кроків п'ять до драбини, і раптом нещастя—хлопчисько спіткнувся, упав, ускочив і кинувся до драбини, але він не встиг. Глитай-

ський батіг настиг його на першому щаблі. Корчившись від болю, хлопчисько покотився назад на баржу. Кілька разів глитай оперезав бато-гом китайчика, а потім узяв його за комір і кинув, як кошеня, в сусідній човен. Таких випадків буває по кілька на день.

Жовто-бура вода в каналі, як густа кава з молоком. Жовті ноги, голі вище колін, у всіх мешканців каналу. Жовті зморщені обличчя старих визирають з маленьких човнів. Жовті гладенькі кільця китайчат перекидаються біля старих. Два аршина завдовжки і півтора завширшки—вся площа, де розгулюють майбутні громадяни майбутньої нової китайської республіки.

Навчені гірким досвідом матері не довіряють своїм пильним очам. Усі

діти поприв'язувані мотузочками за ногу, щоб не могли впасти у воду.

У човнах родяться, ростуть, одружуються, сами родять, старіють і вимирають. І все життя минає на човні. Із жахом дивишся на тих, що сплять у човні. Шість чоловіка, зігнувшись у три погібелі і сплівшись тілами, як пташенята в гнізді. Ніколи, ніколи човневий мешканець не має змоги простягти ноги. А проте...

7 годин ранку. Канал прокинувся й гуде. Дивіться, дивіться уважно, не прогавте жодного човника, помічайте.

Дорослі, старі, діти, не соромлячись нікого, абсолютно голі... Що вони роблять?

Милом натирають усе своє тіло. Жовтою водою старанно вимивають

кожний рубець. Чисто витирають рушником, одягають синій, що оце тільки висох після прання, одяг. Жінки миються теж, але вони ховаються під навісом. Потім вимивають увесь човен всередині й знадвору. Досуха витирають ганчірками. І все це робиться двічі на день—ранком і вечором. Дивишся й думаєш: та хіба наших українців або росіян примусиш все це робити не два рази на день, а хоча б разів зо два на тиждень?

І після цього слухайте казку про те, що південні китайці—неохайний нарід. Кому потрібна ця брехня?

Я певен, що коли б наших стільки набити в канал на ці човники, то через місяць усіх би видушила холера в союзі з тифом або іншими пошестями. Якщо взяти до уваги жахливі

матеріальні умови і страшенну гущавину людности, то треба сказати: китаїці—охайний нарід. Летить невиміряна Ян-Цзи, плює густо-жовтим у море, офарбовуючи його на сотні верстов. А життя в каналі йде по-своєму. Натомість зогнилого човна з'являється два нові таких же самих. Не меншає, а день-у-день більшає число водяних мешканців. Не кращає, а гіршає їхнє життя. Чого ж сподівається водяний мешканець? Кращого чи гіршого? Безперечно, не гіршого. Гіршого не можна собі уявити. Навіть наш безпритульний має більший бюджет, ніж такий самий громадянин, що належить до бідняків каналу. Але звідки сподіватися на краще і чи сподіватися? Та чекали та чекають, сами не знаючи звідки. Але чекають не всі.

Я добре запам'ятав рикшу, що возив мене до Чапей (передмістя) і назад. Він сказав мені, де він найчастіше стоїть, і я завжди його наймав. Він з гордістю заявив, що вміє розмовляти по-руськом, але вимовляв слова так, що, не звикнувши до нього, якщо не зовсім не можна, то, в усякім разі, дуже важко розібрати.

Він говорив: «Валядистека», що значило «Владивосток». Але з доповненням англійської та рухів ми прекрасно розмовляли. Дальше наше знайомство привело до дружби. Звали його Алун.

Якось він повіз мене до jessfield park. Біля парку вирішили поговорити «по душам». Я присів на зеленій траві, а він сів на своєму возочку. Я просив його розповісти про своє жит-

тя. Він охоче згодився. Тяжко зідхнув і почав:

— Нас у батька було п'ятеро—трое синів і дві дочки. Жили ми на воді в одному невеличкому човнику. Їли дуже погано, бо нічого було. Батько був за рикшу. Возив він багато-багато різних білих людей. Щовечора приходив додому в сльозах. Щовечора показував він матері й всім нам чорні п'ятна на спині. Це були синці від ударів білих мушкетерів та жінок, які підчас їзди били по спині, коли батько знесилювався й не міг їхати так швидко, як їм цього бажалося.

Щовечора він діставав з-за пазухи торбиночку і висипав у руку матері 20—30 центів. Це було все, що він заробляв за день.

Нам дуже жалко було свого батька. Він був такий добрий і так багато працював і так любив усіх нас... але, що ж поробиш? Ми були всі маленькі й не вміли працювати. Найстаршому було десять років, а найменша мала чотири місяці віку, і ми її ще не могли бачити.

Якось після святешного чифана і після омивання всі полягли спати. Настала темна-темна ніч.

Мені чогось не спалося. Я став шептати на вухо старшому братові про те, як би було добре, коли б ми мали змогу простягти ноги і випростати руки. І щоб мали свою фанзу і багато-багато рижу. Щоб біля фанзи був садочок, а в садочку чимало квітів та крапиви, і щоб я рвав крапиви, приносив матері, а вона її дріб-

но рубала та смажила, а потім би всі ми їли риж з крапивою і їли б, їли б скільки завгодно. А батько щоб працював тільки від сонця до заходу і щоб не мав синців на спині та не плакав. А коперів було так багато, щоб на все вистачало.

Старший брат слухав мене і мовчав, а коли я закінчив, прошепотів: «Все це буде, коли ми виростемо».

Але страшні ці білі люди. Вони не вміють плакати, і ніхто їх по спині не б'є. Їдять вони багато і дуже смачні страви. Жаліти вони теж не вміють. Вони б'ють китайців і б'ють дуже болюче. Вони вбивають китайців і вбивають дуже багато. Вони змушують багато працювати китайців і платять за це дуже мало. І чого їм треба від китайців. Чого вони по-

приходили до нашого любого Китаю. Адаже ми їх не просили...

В цей час нас заглушив гудок англійського військового катера. Він повною ходю йшов на човники, що ще спали. В каналі було так багато човників, що ні взад, ані вперед рухатися не можна було. Катер ще швидше помчав і почав розбивати човники. Знявся страшений крик та шум. Десятки човників розбито, і діти, жінки та старі опинилися в воді. Катер, не звертаючи на них жодної уваги, не перестав з такою ж швидкістю пробиватися крізь гущу човників. Ось він наліг чорним жахом на наш човник. Батько, що хотів було відштовхнутися від нього, упав з розбитою головою в воду. Човник хруснув і розлізся по воді. Я вхопився за

якусь дошку, задрав голову вгору і галасував з усієї сили. Я довго плакав, і мене заспокоювали чужі люди. До ранку ніхто не спав. Ввесь час плакали діти та матері, а в окремих випадках навіть були істерики. Коли настав ранок, почали розшукувати. Розшукували батьки своїх дітей і діти своїх батьків. До човна, де я був, підплив чужий човен, і я побачив свою матір. Від радості я розплакався, як маленька дитина. Мати теж плакала. Вона притиснула мене до себе, цілувала, а сльози падали мені на обличчя. Потім ми попливли, пробираючись крізь човни, далі. Розшукали старшого брата. Молодший брат та сестра були вже з матір'ю. Батька розшукали тільки на другий день. Він був мертвий, і витягли його ра-

зом з іншими на берег. Отож і уціліла вся родина, крім батька. У нас нічого не лишилося. Які були манатки, загинули разом з човном. Ні в чому було зварити рибу, нічим було вкрити вночі маленьку сестричку. Всі ми були голодні і від голоду плакали, просили в матери їсти, а мати не давала і теж плакала. Опинилися ми за містом, біля якоїсь фанзи під чистим небом. Мати вдень ходила просити милостиню, ми з братом ходили рвати траву. У чужих людей позичали кастрюлю, смажили траву і нею жили. Якщо матері щастило випросити кілька коперів, тоді ми мали трошки рижу і були дуже задоволені. Я тоді весело розповідав, як старий китаець хотів побити старшого брата за те, що він біля його

тину рвав крапиву і як брат утікав від нього та поколов собі ногу. А мати слухала та посміхалася. Добре було, коли ми мали риж. Але таких хороших днів було дуже мало. Здебільша ми їли саму траву, і тоді я нічого не розповідав, і мати не посміхалася.

Одного разу до нас підійшов якийсь китаець. Він був зодягнутий в шовкове вбрання і мав великий живіт. Мати і він дуже довго розмовляли. Потім він пішов, і мати нам сказала, що ми в нього житимемо. Я був дуже радий. На другий день ми всі пішли галасливими шанхайськими вулицями. Ішли ми дуже довго, в мене заболіли ноги і дуже хотілося їсти. Раптом мати повернула до одного завулку, потім до другого, і ми опи-

нилися на якійсь глухій вулиці. Тут проходили якісь білі люди. До них підходили наші жінки та дівчата і звали до себе в гості. Мене це дуже вразило. Звичайно, китайці білих не запрошують у гості, а на цій вулиці всіх білих хапають за одяг і просять зайти до них. Біля одного будинку ми зупинилися. Стояло кілька жінок. Мати з ними поговорила і ми ввійшли всередину. Там зустріли того китайця, що напередодні приходив у шовковому вбранні. Він повів нас усіх темними проходами і привів до маленької кімнати: «Ось це, говорить, ваша квартира». Я був дуже задоволений. Тепер не буде мочити дощ і, мабуть, їстимемо риж. Цього ж таки дня нас із старшим братом забрав товстий хазяїн і посадив біля чужих

кватир. Обов'язки наші полягали в тім, щоб приходити на дзвінок і виконувати доручення білих людей. Побігти за цигарками, купити віски та закуски, прибрати постіль, де він спить з нашою китайською жінкою. Коли ми щось не встигали зробити, тоді товстий хазяїн бив якоюсь гнучкою палицею по спині і наказував удруге бути акуратнішим. Це була наша з братом служба. Плати, як потім пояснила нам мати, ми не діставали, але рижу з олією давали, і за це ми були дуже вдячні нашому хазяїну.

Мати робила те ж саме, що й інші жінки. Вона підходила до білих мущин і звала їх у гості.

Спочатку мені було незрозуміло, чому хазяїн такий ласкавий, що платив

матері гроші за те, що вона звала до нього гостей, але потім я переконався, що він платив даремно.

Я сидів біля дверей чужої кімнати. Раптом бачу коридором іде білий салдат, обнявшись з китайською жінкою. Коли вона підійшла ближче, я впізнав в цій жінці свою матір. Вона зиркнула на мене й потупила очі. Їй було ніяково. Вони ввійшли в кімнату, де я чергував.

За півгодини пролунав дзвінок, я швидко увійшов до кімнати. На ліжку лежала зовсім гола моя мати, а поруч з нею роздягнутий салдат. Я вислухав його замовлення і залишив кімнату.

Чимало разів ми наважувалися залишити цей будинок, але ніякої роботи знайти було не можна, і ми за-

лишалися. Коли ми підросли і могли вже робити важку роботу, тоді ми пішли до багатого китайця за вантажників. Нам дали великий човен. Змусили вивантажувати з пароплавів вантажі, перевозити каналом і переносити до складу. Починали ми працювати від сходу сонця й кінчали пізно ввечері. Їли один риж, але грошей не залишалось. Як ми не намагалися зібрати гроші і придбати фанзу, нічого в нас не виходило.

Якось одного разу брат повернувся з міста і привів білу людину. Вона добре розмовляла по-китайському. Біла людина розповіла, як у далекій країні, там, де буває багато снігу і дуже холодно, такі ж самі люди, як і ми, забрали в багатіїв добро, що нажили бідні люди, і змусили багатих

людей працювати так, як працюють бідні. Бідні люди стали за господарів своєї країни. Ніхто їх не б'є і не змушує працювати з ночі до ночі. Бідні люди мають багато рижу і добре вбрання. Біла людина сказала, що коли бідні китайці об'єднаються, то вони вигонять білих салдат, змусять страшенні пароплави з гарматами піти до своєї країни та заберуть багатства в своїх панів, що вони зможуть мати теплу фанзу і працювати вавоє менше, ніж тепер. Коли пішла біла людина, ми довго говорили про те, як вигнати білих салдат та забрати добро в багатих людей.

В 1925 році, в травні місяці, весь бідний Шанхай пішов проти білих салдат та багатих людей. Але ми мали мало зброї, і білі люди нас перемогли.

Молодшого мого брата забили, а старший загинув без вісти...

Тут Алун трохи подумав, уважно подивився на мене й додав: «Загинув без вісти тоді. А тепер став за генерала». Я запитав, як його прізвище. Алун подивився на мене ще уважніше і, переконавшись, що мені можна говорити все, назвав свого брата. Прізвище було знайоме мені.

— Він за генерала у бідних китайців.

Після кількох хвилин мовчанки, я запитав: «А де ж ваші сестри?»

— Сестри?—перепитав Алун так, ніби не розуміючи, навіщо я поставив йому недоречне запитання, і знехотя відповів:—Старша вийшла заміж за руського, вона дуже вродлива, а молодша...—Він не докінчив фразу. Під-

вівся, підійшов до другого рикші, по-прохав доглянути його возочка. Потім підійшов до мене і сказав: «Ходімо до парку».

Зеленими килимами розіслалася низькопідстрижена трава. Поволі ворухилися на деревах листя так, ніби шепотіли розпеченому лінивому вітерцю: «Не заважай спати». Повільно шпацирували алеями добре одягнуті європейці. Подекуди, дуже рідко, зустрівалися одягнуті по-європейському китайці. «До 1925 року китайців сюди не пускали, — почав було Алун, — а тепер пускають тільки тих, хто добре одягнутий, а нас і тепер не пускають. Мене звідси не виженуть тільки через те, що я йду з вами. Думають, що я ваш слуга або взяли мене для будь-якого діла». Ми

підійшли до великого ресторану на чистому повітрі. Я запропонував сісти і випити пляшку японського пива. Алун категорично відмовився, заявивши, що їй мене разом з ним виведуть.

Проминувши ресторан, ми повернули ліворуч і пішли малолюдними алеями. В кінці парку була невеличка поляна. Ліворуч, під деревами, на лаві сиділо трое англійських салдат, а перед ними стояла молода китаяночка. Всі вони про щось палко сперечалися. Алун попрямував до них. Я не відставав. Наше наближення припинило галасливу розмову і засоромило салдатів. Коли ми підійшли зовсім близько, я побачив дуже вродливе обличчя китаянки. Вона здивовано дивилася на мого товариша. Потім схилила голову і промовила щось

по-китайськи. Алун їй відповів. За хвилину він звернувся до мене з запитанням: «Що б ви зробили, коли б вашу сестру використали, як жінку, три чоловіка і за це не тільки не заплатили, але й почали знущатися з неї, поруч ображаючи вашу націю?» Я, не задумуючись, відповів: «Я б їх убив». У нього на обличчі здригнулися м'язи і злобно рухалися губи. Руки стиснулися в кулаки. Вражіння було таке, що от-от він кинеться на них тигром і розірве їх на шматки. Але, замість цього, руки йому знесилено впали і на очах з'явилися сльози.

— Зробив би і я це, але вони, замість трьох, заб'ють сотню неповинних китайців.

Я рішуче підійшов до салдат, зробив звірячий вираз обличчя, показав

на китаянку, а потім, як німий, покрутив пальцем коло свого лоба, що означало: «У вас не вистачає десятої клепки, коли ви зобіжаєте жінку». Спочатку англійці злякалися, мабуть, подумавши, що я їх битиму, але потім раптом всі трое знялися, поправили ремні та кашкети, вилаялися і пішли в глибину парку. А ми в знесиленій злобі змушені були дивитися їм услід. Кілька хвилин ми мовчали. Я подивися на Алуґа, потім на незнайому китаянку. Воїна була насправді вродлива. Правильне обличчя, смуглява шкіра, повні дитячі губи ледве-ледве розкосі очі; розкосина настільки була незначна, що чорні, як маслини, очі, не тільки не втрачали краси, а, навпаки, були кращі від гарних очей європейки, а корот-

ка стрижка ставила її поруч з сучасними красунями Європи та Америки. Я дивився на неї з неприхованим захопленням, і це, як мені здалося, зацікавив Алун. Щоб порушити мовчанку, я раптом, неждано для себе запитав: «Це ваша сестра?» — «Так», — тихо відповів Алун. І ми попрямували до виходу.

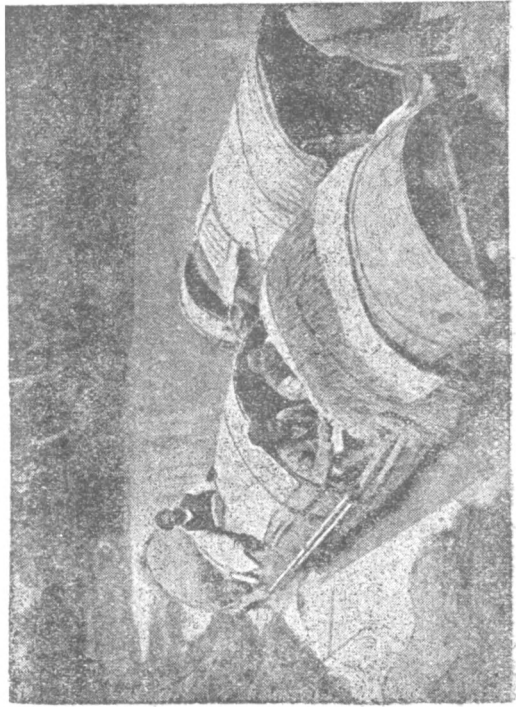
ЯК УМИРАЮТЬ РИКШІ

Про шанхайську спеку писали багато.

Писали талановиті письменники. Але, щоб уявити собі її насправді, треба побувати в Шанхаї. Бо ж мало сказати «65 градусів» або «просто задихаєшся». Треба пройтися по Нанкін-роду в шанхайський полудень і прийти на квартиру з повними че-

ревіками солоного поту і з дерев'яною головою, щоб відчути, що таке шанхайська спека.

Сонце безжалісно палило. Каміня нажарилось страшенно. Асфальт починав топитися. Від французької концесії до Астор-гауза їхав на рикші семипудовий англієць. Він весь час лаявся і штовхав у спину рикшу, що ледве плентався. Я чомусь звернув на нього увагу і став слідкувати, куди він поїде. Ноги в рикші були страшні. Розтягнуті жили сторчали вузлами розміром у кулак. Він повернув за ріг Астор-гауза, пройшов кроків із тридцять, захитався і впав на асфальт. З носу й рота полилася кров. Англієць встав, плюнув на рикшу, що вмирав, і пішов до ресторації Астор-гауза. Я підійшов

Плавні будинки китаїців

ближче, рикша кілька разів дригнув ногами, скорчився, а потім виправився, ніби хотів потягнутися, і вмер.

Коло нього запеклася чорнуватим блином кров. Зібрався невеличкий на-товп китайців. Вони сумно дивились на вмерлого, потім підкотили вантажного рикшу. Кілька чоловіка взяли тіло, поклали в коляску й повезли. Лишився лише блин спеклої крові.

БІЛІ

Мій товариш подзвонив у гараж. Через три хвилини коло парадного стояв мотакар, а через хвилину ми скажено неслися по Бик-рубикону, тобто великим колом навколо Шанхаю, спочатку вулицями, вилитими асфальтом, а потім вискочили за

місто і верстов двадцять навколо міста. В Шанхаї це вважається за кращу втіху.

Шофер розвинув неймовірну швидкість. Вітер рве волосся, миготять фанзи та дерева. Перелітаємо через мосточки, шарахаються в бік переходить чорні свині, що вийшли на дорогу.

Ось ми влетіли в нору, що утворилася від двох густих лав дерев. Товариш мій щось сказав шоферові. Ліворуч зустрічаються великі будівлі. За кілька хвилин автомобіль наш мчить знову галасливими вулицями. Повертаємо ліворуч, праворуч, знову ліворуч. Мчимо красивою, рівною, як струна, вулицею.

Французька концесія. Повернули праворуч до вузького завуличка. Руська вівіска «Ресторан».

Заходимо. У правому кутку ікона, перед іконою висить запалена лампадка. В ресторані порожньо. Повітря й світла дуже багато. Всі вікна та двері на терасу відчинені. Вибираємо столик, сідаємо. Дивлюся навкруги. На правій стіні великий портрет царя Миколая. На протилежній— усе царське сімейство. Над самісінькою нашою головою в золотій рямі на весь зріст Микола Миколаєвич. Недалечко від нього притулився Куропаткін. Загалом, усі стіни завішано генералами та мітрополітами.

Ми подзвонили. Прийшов офіціант. Він був високий на зріст і з закрученими вгору вусами. Замовили обід. Товариш шепотить мені на вухо: «колишній капітан царської армії».

Підчас обіду офіціант увесь час

стояв за мою спиною. Мені було не дуже приємно. Здавалося—ось-ось ударить по голові й закричить: «Ага, упіймалася... більшовицька наволюч». І разом з тим було якось приємно, що я, заялозена блуза, робітник царського часу, обідаю, а біля мене чергує колишній дворянин, один з дужих того світу.

Ми пообідали. Попросили рахунок. Заплатили. Я з цікавості упхнув капітанові в руку 20 центів на чай. Він розшаркнувся переді мною так само, як колись він розшаркувався перед дамою на балу, а коли ми йшли, зробив кілька офіцерських уклонів, виразно промовляючи: «Досвіданьїце-с, досвіданьїце-с, заходітес-с». З другої кімнати вистромилися дві гладенькі зачісані голови. Вони теж по-

прохали заходити і нагородили нас поклонами та посмішками.

В автомобілі товариш пояснив, що цей ресторан утримує офіцерська артіль.

Білогвардійська братія дуже бідна і мало сюди заходить. Тим-то ми для них були за багатих гостей.

В Шанхаї живе більше від десяти тисяч білогвардійців. Незначна частина з них торгує. Чимало служать за шоферів, кухарів, швайцарів, двірників, льокаїв по ресторанах, шпиків, полісменів тощо. Значна частина живе на кошти своїх дружин або дочок, які промишляють по кабаре. Між іншим, білогвардійки, як «руські жінки», користуються з великого успіху в англійців, французів та японців. Вони заробляють стільки, що

можуть утримувати не тільки свою родину, але й родичів. Руських жінок вважають за цариць Шанхаю.

Газета «Шанхайская Заря» перевела велику кампанію за те, щоб руські жінки виходили заміж за своїх же таки руських. Газета обвинувачувала «цариць Шанхаю» в тім, що вони геть усі біжать заміж за англійців, французів та китайців, спокушуючись власними мотокарами та розкішним життям, а про батьківщину забувають.

Газета вдавалася до національного почуття своїх жінок, пропонуючи їм виконати обов'язок перед батьківщиною, виходячи заміж за руських, не зважаючи на «тимчасове» їхнє тяжке життя.

Але крик «Шанхайской Зари» не

мав відгуку. Руські патріотки вважають за краще від батьківщини мотокар, коштовне вбрання, розкішні квартири та товсті кешені чужоземців.

До Шанхаю нагнали силу салдатів, здебільша англійських та японських. Є, безперечно, американські, французькі та інші, але англійські та японські салдати залюднюють міжнародній квартал.

В зв'язку з цим почали зростати доми розпусти. За одне літо 1927 р. домів побільшало на 30⁰/₀. Відкривалися спеціальні матроські кабаре, де п'яна матросня танцює фокстрот з голими жінками. Це дикунське видовище. П'яний матрос фокструє з голісінькою китаянкою або руською дворянкою. Повна воля рукам, розпутні рухи, прилюдні поцілунки. Ла-

пання долонями по непристойних частинах тіла. Дикунські вигуки. Свист. Лайка і бійка. І раптом всі припинили танок. Музика не перестає грати. Утворилося коло. Дикунські вигуки, регіт, оплески.

Що ж посередині кола?.. Та «нічого особливого»... Матрос не витримує він прилюдно з російською дворянкою справляє шлюбну ніч. Решта йому заздять. Голі жінки посилено домагаються в своїх партнерів подібних вчинків. Вони робляться огидними до безмежності.

Видовище закінчується. Матрос причепурюється, сідає за стіл і частує дворянку. Фокстрот триває далі.

І це звичайне явище в подібних шинках. Ніхто цієї розпусти не переслідує. Навіть більше за те. Китай-

ський комісар міста Шанхая звернувся до англійського командування з проською не допускати зростання домів розпусти. Він цифрами доводив, що зріст їх викликано виключно прибуттям нової партії салдатів.

Відповідь англійського командування була більш, ніж обурлива. Пропозицію комісара було категорично відкинуто з культурним поясненням, що, мовляв, салдати одірвані від своїх дружин, що вони живуть тут довгий час і що комісарові слід би розуміти стан «бідних» салдатів.

Це була офіційна відповідь представників держави, що більше за всіх вихваляється своєю культурою. Та що вже говорити про матросів та салдатів, коли їхнє начальство і ті, кого вони приїхали охороняти, всти-

гають не менше за них. Досить того, що в Шанхаї на два мільйони мешканців—жодного театру, ні драматичного, ані оперного. Все життя європейців минає по ресторанах, кабаре, казино та по готелях.

Зайдіть до якого хоч садочка з високою вхідною платою, ви там побачите кіно, поруч фокстротну залю і казино. І якщо по салдатських кабаре розпушта брутальна і цілком одверта, то тут по суті така ж сама розпушта, тільки витончена, прилизана, припудрена «коті» та дорогими пахощами. Фокстротна заля тут розкішно прикрашена. В жовтому приемному напівосвітленні, щільно притиснувшись одне до одного, ходять пари. Тут ви побачите вилощеного сина великого фабриканта, бородатого тов

стого чоловіка і білого, як сніг, 80-тилітнього капіталіста з 18-тилітньою вродливою дівчиною. Хто вона? Навіщо їй потрібен цей напівзруйнований труп? Пригортається, шепоче щось на вухо, посміхається і не соромиться, а, навпаки, пишається з свого партнера, дивиться навколо, чи помічають її з ним.

Закінчується фокстрот. Сідають на авто і роз'їздяться по багатих готелях і роблять те, що роблять матроси по своїх шинках. Послухайте їхніх розмов. Тільки й мови, що хтось склав угоду на стільки-то сот тисяч доларів. Той за рік дістав стільки-то мільйонів зиску. Той програв стільки-то тисяч. Той купив завод. Той продав великий пароплав. Той закупив на мільйони гнилого товару в Європі,

продав його «некультурним» китайцям і заробив великі мільйони. Той заробив на опіумі. Той потерпів банкрутство і т. д. і т. д.

Загалом—долар і долар. Ідете вулицею—тільки й чуєте про долар, Ідете до парку—тільки й розмови що про долар. Сидите в кіно—і тут мова йде про долар. Загалом, всі живуть долларом. Всі мріють про долар, женуться за долларом. Все життя цієї публіки складається з долара та розпусти.

Але в сетльменті є й інше життя.

Ранній ранок. Напівсонно починають ворухитися вулиці. Ще не встигли напалитися каміння будинків та асфальт. Місто вмилося нічною прохолодою і через те здається приемним та свіжим. Майже не видно розо-

дягненої, з викоханими, задоволеними обличчями європейської публіки. Спокійно ходять коло консульств, банків та готелів бородаті смуглолиці, із закрученими рушниками на головах, високі, стрункі індусти-сторожі. Швидко біжать рикші з служницями, що поспішають на базар і назад. Де-не-де прошумить осяяна, старанно вимита машина.

Господарі сплять, а невільники починають нервуватися та готуватися їх зустріти привітною посмішкою та смачно приготовленим сніданком.

Але що за чудна пісня?..

Вона ніколи не стихає. Вдень її заглушує міський шум. Ранком її чути найбільше. Увесь Шанхай шумним тоном співає... е... хе... хе... е.. хе...

Здається, що людей хтось поранив, рани ниють, а вони стогнуть, як хворі діти.

Нещасні кулі... Це вони на коромислах переносять величезні тягарі. Ноги тремтять і гнуться. Коромисло вривається в плече. Нестерпучий біль, що з нього несвідомо виривається стогін: е... хе... е... хе...

Червоне сонячне проміння з дахів перелазить до горішніх поверхів.

Щільно запинають шторами розчинені вікна панських кімнат. Не терплять панські злочинні вікна червоного світла, що нагадує прапор радянського консульства. Відчувають вони в червоному світлі щось недобре, через те морщаться і стискають свої вії.

Поступовно посилюється спека.

Вулиці починають кипіти. Переповнені службовцями трамваї один за одним біжать, дзвенять. Галасують не своїм гласом автомобілі, натовпи людей заповнюють тротуари, голосні розмови та вигуки рикш зливаються в суцільний гул.

Місто прокинулося.

Місто гуркотить.

Місто буяє.

Універсальні гіганти-крамниці, банки, міняльні контори та крамнички розчиняють двері і з радістю приймають перших покупців. Пахне смаженим від китайських відкритих їдалень. По 3—4 чоловіка тягнуть, напружуючи останні сили, 70-типудові тягарі на двох колесках.

Вулиця ремонтується. Треба її утрамбувати.

Англійці вважають за краще замість машин використати дешевшу людську силу...

20 китайців запрягаються і котять величезний трамбовочний вал. Шлеї вриваються в плечі, жили надимаються. Очі вилазять з лоба. Піт ллє градом. Але що ж поробиш? Треба заробити 30 центів на риж голодній дітворі.

По скверах та парках ходять англійські салдати. Не можна спати. Адаже китайський нарід може прокинутися, тоді треба бути наготові, щоб приспати його кулями та гарматами.

По ресторанах та кафе бігають, як очманілі, офіціанти, що обслуговують панів. Спробуй не догодити, одразу ж будеш без служби.

Ось підійшов до вікон небагатого будинку жебрак з хлопчиком. Він на одній струні грає якусь сумну пісню. Йому ніхто не подає. Дуже багато жебраків. Надокучили. Всіх не обділиш.

В міняльній крамниці купеза чифанить. Перед ним п'ять страв. Швидко палички подають риж, трепанги та інші страви. Швидко пробіг у важких черевиках полісмен. Нещасний рикша ускочив у двір. Полісмен за ним. Ось він його наздогнав. З усієї сили б'є палицею по голові. Завіщо?

А хто його знає—завіщо!

Мчать машини, що ними правлять власники-жінки. Правувати власною машиною в сетльменті вважають за хороший тон.

Крамниці, крамнички...

У кожній крамниці величиною з харківську вуличну будочку не менше як 5 продавців. Вони ж усі господарі цієї крамнички.

Це вони каторжною працею заробили, зберегли по 5—10 доларів, об'єдналися в артіль і відкрили торгівлю. Торгують карбованець на день і добре. Вистачило б на риж, на шматок синьої матерії, щоб прикрити свою нагість.

Але скільки їх, таких крамничок?..

Всі вулиці—суцільна крамниця. Хто в них купує? Коли б ви не проходили, завжди вони порожні, майже не буває покупців. Дивуєшся, чим вони тільки живуть.

Наприкінці дня Шанхай робиться в'ялим і дуже задушливим. Все ледве-

ледве рухається. Всі спітнілі, обличчя невиразні.

Ідуть натовпами вимучені кулі. Ущерть наповнені трамваї, автобуси розвозять по квартирах урядовців та службовців. Повільно посувають до каналів свої човники з лопатами та брудними лантухами за спиною вантажники.

Потроху стихає трудовий Шанхай. Але життя бере своє. Службовці та верхівка робітничої кляси, не зважаючи на втому, шукає культурних розваг. Але капіталісти не дуже поспішають дати ці розваги. Їх цікавить робітнича кляса, як джерело видобутку, зиску. А яке їм діло до культурних потреб робітника!

Але що це за вогнений шпиль урізується в небо? Тисячі електричних

лямпочек обліпили дах велетенського будинку. Що за будинок?

Ми під'їхали до каси, заплатили по 20 центів. Ліфт підносить на дах.

Це видатний Сен-Сир. Крамниця Сен-Сир розтяглася майже на весь квартал. Спритний капіталіст пристосував дах для розваг публіки. Подвійна вигода. Поперше, найкращий спосіб реклами, а подруге, неймовірна нажива на використанні її. Не менше, як п'ятнадцять тисяч чоловіка перебувають одночасно на цьому даху, а якщо взяти до уваги, що ця цифра обернеться кілька разів за вечір, то вечірню перепускную спроможність даху треба вираховувати в кілька десятків тисяч чоловіка. По 20 копійок—і то великі гроші! Адже на даху десятки буфетів, їдалень та

ресторанів. Все це дає прибуток. На даху ви знайдете чимало розваг.

Ось великий китайський театр. Тисяч три народу. Щохвилини в залі лунає страшний рев. Це китайський глядач висловлює своє захоплення з виконання артистів. Проходимо до великої естради. Чудесний фокусник жонглює цілим десятком кульок. Кульки, як рій комашні, кружляють над ним. Окремі кульки проскакують поміж ніг, під руками, вилітають з-за спини, знову летять угору. Публіка від задоволення ірже. Ось японський європеїзований театр. Мущина з похмурим виразом обличчя лає жінку. Жінка перед ним на колінях, обнімає його ноги і дивиться рабськими слухняними очима на нього. Вона мовчки благає його про помилування.

Він жестикулює й кричить. Минає хвилина, дві, три. Нам починає надокучати. Я затримуюсь лише для того, щоб хоч миттю познайомитися з цим театром. Сцена триває далі. Минає 15—20 хвилин, сцена триває далі. Я не витримую і йду. Перед очима залишається похмурий мущина і перед ним жінка на колінах.

Проходимо далі. Маленька естрада. Невелика китайська оркестра. Стогнуть, скавчать струни. Регоче щось на зразок флейти. І все заглушує мідний рев тарілок. Публіці це подобається.

Далі якийсь співак котячим голосом пронизує захоплену аудиторію. Навколо страшенний гамір, публіка п'є чай, їсть морозиво, і всі щось жують.

З дерев'яною головою від галасливого даху спускаюся і пішки йду до консульства. Тротуарами важко пройти. Як трупи, розкидані напівголі тіла. Це бездомні кулі. Проходжу один квартал, другий, третій, четвертий. Всюди тіла, просто на камені, без будь-якої постілі. І це абсолютно по всіх вулицях. Спереду йде парочка європейців. Один кулі у сні одкинув руку на середину тротуару. Джентльмен наступив американським важким черевиком і навмисно затримався на одній нозі з якимсь садистським почуттям.

Кулі закричав не своїм голосом, а після почав обсмоктувати боляче місце та плакати. Парочка пройшла, не озираючись, так, ніби нічого й не сталося.

НЕБЕЗПЕЧНА ДОРОГА

Радянського пароплава треба було чекати місяць. А тимчасом настала осінь. Жовте і Японське море хвилює. Часто бувають шторми. Їхати такої доби з жінкою, що не витримує найменшої хвилі, було б більш ніж нерозумно. З другого боку, затримуватись на цілий місяць не було жодної рації. Ми поклали їхати сухоходом. Цей шлях забрав у нас 8—10 день. Але в консульстві їй чути не хотіли про те, щоб дати дозвіл на подорож цим шляхом.

Коли я прибув до консула по візу, він сказав: «Я ні в яким разі не припущу цієї подорожі. Чи розумієте ви, що робите? Ви їдете просто до Чжан-Цзо-Ліна в руки. І як ви могли

додуматись до такої нерозумної ідеї? Через Дайрен, Мукден, Манчжурію... Це чорт знає, що таке! Ні, я не можу підписувати смертний вирок трьом чоловікам, а дати дозвіл не цю подоріж—це однаково, що підписати смертний вирок». Але я домагався свого. Я доводив, що це є наша воля, що відповідальність за своє життя ми беремо на себе, що, нарешті, дамо підписку в тому, що знали небезпеку нашого шляху та що нас застерегав консул і, однак, ми їдемо цим шляхом. Після упертих домагань і переговорів протягом двох тижнів ми дістали візу.

Щоб переїхати Дайрен, треба мати японську візу. Тут на нашому шляху повстало велике питання. Коли радянському консульству можна дово-

дити, переконувати, то для японського ці заходи впливу зовсім не були придатні. Але тут нам пощастило. Один із співробітників радянського консульства був у добрих стосунках з одним із співробітників японського консульства. Він щиро поговорив з ним телефоном, і справа була полагоджена. З трепетом ми підійшли до японського консульства. Біля входу ми зупинились і домовились, як триматись.

Коли ви гадаєте, що у японців ми знайшли мініатюрні столики, килимки, японські кухлики, халати та інші типічні для японців речі ви глибоко помиляєтесь. Звичайнісінька установа, звичайні, невкладисті столи до письма, звичайні перегородки, де стоять відвідувачі, за столами сидять

звичайні урядовці в європейських костюмах, краватках, манжетах. Ми підійшли до першого, що трапився, урядовця й запитали, до кого нам звернутись. Він надзвичайно ввічливо пояснив нам і навіть провів до потрібного нам урядовця. Коли ви гадаєте, що у японців менший бюрократизм, ніж у нас, ви теж помиляєтесь. Потім ми мандрували від столу до столу, з кабінету в кабінет, від урядовця до урядовця. Лють охопила неймовірна. По кілька раз зовсім марно один урядовець посилав до другого, і все це ввічливо, з широкою усмішечкою та з низеньким уклінцем. Просто нікуди діватись! Ну, міркую, коли б мені довелось помитаритись так у якійнебудь установі Радянського Союзу, то про це, певне, писав би Кольцов, Остап

Вишня, а товариш Орджонікідзе наводив би як приклад в одній із своїх промов. Але тут довелось набратись терпіння і мовчки з усім миритись. Загалом, як не трудно їй довго ми мотались, візу таки здобули й пішли додому, щоб приготуватись в дорогу.

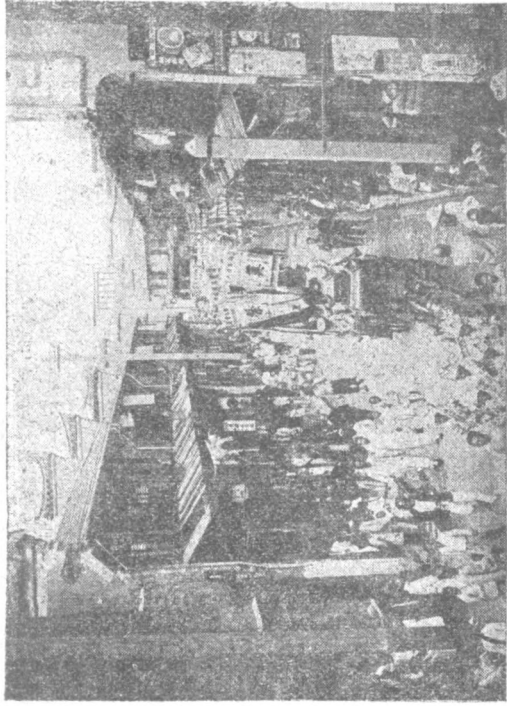
На березі темно. Сновигають тіні вантажників та рикш. Як статуї, стоять нерухомо японські вартові. Пароплав тоне в електричному світлі. Долітає гомін голосів. Наш автомобіль повільно пробивається крізь на товп людей і проходить до пристані. 12 годин ночі. Входимо все-редину пароплава. Службовець—ни-зенький, в'юнкий японець—веде нас униз. Ми—пасажири третьої класи. Зупинилися біля відчиненого трюму, куди опускали партії важких клунків.

Стук кранта нагадував клекіт велетенського залізного птаха. Вантажники метушились і нервово вигукували незрозумілі нам слова.

По один бік трюму на полу розмістились японці. Друга половина поділялась на дві частини—китайську й європейську. На японській половині частина полу була вільна. Ми поспішили розміститися на вільних місцях і раділи, що зможемо їхати з японцями, з якими не доведеться розмовляти, а значить, ми легко могли уникнути ризику, що нас викриють. Але не встигли ми розташуватись, як підбіг до нас службовець і попросив перейти на європейську територію. Ми спробували сперечатись, посилаючись на те, що там нема вільних місць. Але він категорично запропо-

нував забрати валізки і йти за ним. Майже всі європейці полягали. Де-хто з них уже спав, а решта приготувалась заснути. Службовець побудив сонних, і почалась ціла перетасовка. Пасажири були надзвичайно незадоволені, що ми прийшли. За кілька хвилин люди розсунулись, і ми розташувались на очищеній частині полу. Я став приглядатись до сусідів. Поруч мого товариша лежав і палив дешеві сигарети середнього віку європеець у китайській військовій формі. Він зацікавлено стежив за тим, як ми розпаковували постелі й готувались спати. Я ліг посередині між товаришем і дружиною. Поруч дружини розлігся худий ошарпаний аїдуган. Він був у старих чоботях, полатаних штанах та старому перед-

воєнного зразку мундирі. Жодних відзнак на ньому не було. Він уперся масними, туманними, що визирали з-під сивих брів, очима й зрідка моргав. Його сиві вуса звисали нижче за підборіддя й нагадували вуси старого українського козака. Обличчя було землисте на колір. Руки худі й довгі. Раптом вуси йому здригнулись, очі хутко заблимали, разів зо два хитнулася вперед і назад голова. Потім він трохи підвівся, дістав з-під голови якусь коробочку, обережно відчинів її, скрутив цигарку й запалив. Я став розглядати китайську половину. Там піл був на два поверхи. На першому поверсі з самого краю лежала, відгородившись валізками, манчжурянка. З її зовнішності можна було довідатись, що вона багата.

Похорон гомінановця в Шанхай

На ній було шовкове вбрання й зачіска була найаристократичніша. Перед нею була відчинена коробка. Манчжурянка щось у ній розбирала й уважливо розглядала.

Галас вантажників та шум вантажної машини затихли. Закрили дошками трюм. За кілька хвилин пароплав став гарячкувати. Почувся ритмічний стук машини. Пароплав відчалив і пішов до Жовтого моря. Я довго не міг заснути, бо мене мучила думка про проїзд через чжанцзолінівські міста.

Вранці, коли я прокинувся, всі пасажери були на ногах. Моя дружина розмовляла із своїм новим сусідом з довгими сивими вусами та масними очима. Балакали вони про Далекий Схід.

— Так, — казав він, мацаючи лівого вуса. — Генерала Селіванова Забайкалля знає добре. Знають і довго пам'ятатимуть далекосхідні більшовики. Я вмів з ними «розмовляти», а тепер ось їду, як старець. А який чудовий був час... кожен знав своє місце й своє діло. Дворянин правив, селянин сіяв, косив, робітник працював і... раптом усе шкереберть, усе перемішалось, анархія... анархія... Так ви, кажете, з Петровську-Забайкальського?.. Дуже приємно. Знаю, був там. А як ваше прізвище?

Ой, думаю, пропала ти і я з тобою. Навіщо їй було затівати цю неприємну розмову? Генерал Селіванов відомий своєю контр-революційною діяльністю. У нього на Далекому Сході був великий білогвардійський

загін. З робітниками й селянами він розправлявся нещадно».

— Іванова, — спокійно відповідає дружина.

— Це якого Іванова, чи не емісара заводу?

— Так, я його донька.

— Знаю, знаю, як же славний дідуган. Він старіший за мене на чотири роки. Так ви його донька? Так, так. А скажіть, ваші брати, якщо не зраджує мене пам'ять, штабс-капітан та поручик, перейшли до більшовиків?

— Не тільки перейшли до більшовиків, але вони є членами більшовицької партії.

— Так, так. Неприємно, неприємно. А скажіть, як ви тут опинились?

Тут я не витримав і непомітно штовхнув її в бік. Вона трохи зам'ялась.

Мені здалось, що генерал подивився на неї підозріло. Але це тільки здалося. Потім уже, коли в подальшій розмові вона пояснила, як її викрав колишній братів товариш на службі—офіцер, він палко оповідав їй про скрутний стан еміграції. Був він у Шанхаї, наголодувався досхочу, в основній своїй спеціальності працювати не міг—надто старий, іншої роботи знайти було неможливо,—молоді сиділи без діла, а йому, старому, нічого було й мріяти про будь-яку роботу. І ось він, роздягнений і без копійки грошей, повертається до Харбіну до якогось далекого родича. Коли дружина познайомила мене, як свого чоловіка, я відрекомендувався українським націоналістом, гетьманцем. Почалась досить цікава розмова.

— Так ви,—каже він,—малорос?

— Не малорос, а українець,—поправив я.

— Ну, це все одно. А ось тільки негаразд, голубе мій, ми робимо, що тягнемо на різні боки. І ви—емігрант, і я емігрант, і ви і я бідуємо на чужій стороні та сваримося, розриваючи серце Росії на часті замість об'єднатися і спільними силами прогнати червону навалу з руської землі. Аджеж усі ми православні...

— Не православні,—тут я запнувся, бо це слово вирвалося в мене якомсь несподівано, як виривається в СРСР на розмовах з релігійними, але я швидко знайшов вихід. — Так, я не православний, а баптист, але це не важно. У нас є спільна ідея—боротьба з комуністами. У цій боротьбі ми можемо

об'єднатися, коли росіяни відмовлять-
ся єдиної-неділимої.

Тут устряв до нашої розмови офі-
цер, що, як потім виявилось, служив
в армії У-Пей-Фу. Розигралась одна
з тих дискусій, що бувають серед емі-
грантів. Непомітно всі перейшли на
розмову про Радянський Союз. Офі-
цер цей, виявляється, служив у Чер-
воній армії в Туркестані. Розтратили
разом з комісаром великі суми і по-
пали під суд. Комісара розстріляли,
а він зумів втекти і пробраться до
Китаю. Тому його думка в усіх пи-
таннях внутрішнього становища Ра-
дянської Росії була найавторитетніша
для всіх, що їхали, білогвардійців. Вони
слухали його з роззявленими ротами.
Він говорив: «Червона армія чудово
організована. Дисципліну запрова-

джено залізну. Навчання—за всіма правилами, і все тому, що керують Червоною армією колишні офіцери. Ось я був за командира полка, і в моєму полку одна третина командного складу була з колишніх офіцерів. Найголовніші посади належали їм. І мушу вам сказати, вони служили не за страх, а за совість. Я з багатьма офіцерами розмовляв. І що ж ви думаєте? Всі вони говорять: «Ми любимо Червону армію, це є наша російська армія. Ми де в чому не погоджуємося з більшовиками, але оскільки більшовики зуміли відстояти честь Росії та оскільки цю честь треба боронити далі, ми з ними йдемо пліч-о-пліч і старатимемось зміцнювати силу армії». А деякі з них просто говорили: «Більшовики є єдина

партія, що веде людство правильним шляхом». Взагалі, більшовики—розумні люди. Вони вміють примусити працювати не тільки тих, що не згоджуються з ними, а навіть одвертих своїх ворогів. Крім того, керівники Червоної армії—талановитий народ. І знов-таки там колишні офіцери. Візьміть головкома Каменева—це є колишній полковник армії мирного часу. Він ще підчас війни відзначався своїм хистом. Каменев у Червоній армії популярна особа. А Троцький—це найрозумніша й найхитріша людина. Коли б ми мали таких проводирів, як Каменев, Троцький, Буденний, то можливо, що перемогли б не більшовики, а ми».

Його міркування всі слухали дуже уважливо, і ніхто не пробував заперечу-

чувати. Тільки генерал Селіванов, трохи помовчавши, зауважив:

— Це нічого не значить. Ось Калмиков закінчить у Манчжурії організацію загону числом на 50 тисяч, тоді ми подивимось, яка сила більшовицької армії. Спочатку охопимо весь Далекий Схід, а потім стягнемо всі сили і почнемо третій похід на Москву. Потрібне тільки терпіння, витривалість і спокій.

Після генералового зауваження, майже на півхвилини запанувала тиша. Раптом пролунав нервовий голос:

— Еге, доки Калмиков організує, ми дуба дамо.

Голос пролунав з краю полу. Всі повернули туди свої голови.

— Поки розпочнеться похід на Мо-

скву, прокляті англійці і французи на-
годують нашим трупом своїх собак.
Теж—спільнички. Коли ми кров лили,
головами накладали в боротьбі з біль-
шовиками, тоді ми були їм потрібні,
тоді вони нам обіцяли золоті гори.
А коли більшовики розбили їх і нас
та коли ми змушені були приїхати до
них у «гості», як вони нас вітають?..
Чорної роботи не дають, не кажучи
вже про інші блага. Спільнички... та
від таких «спільників» станеш чортом,
не то що більшовиком. Я щиро за-
здрю тим офіцерам, що служать у
Червоній армії. Вони мають змогу
чути рідну мову, милуватися з ро-
сійських просторів, мати насолоду з
шепотіння струнких, біленьких бере-
зок, їсти смачний російський обід,
бути в театрі й милуватися з гри та

співів найталановитіших російських артистів, захоплюватися блакитними оченятами любих російських дівчаток. Ех... та що ї казати... більшовики теж люди... а ми тут гірше від собак у англійців. Чи довго це триватиме?..

Останні слова він вимовив крізь зціплені зуби і майже пошепки. Кілька секунд мовчанка. Потім почулось глухе хлипання. Воно з кожною секундою більшало ї, нарешті, перейшло в голосне ридання. Мені теж пробігли мурашки і жаль, жаль стало цього білогвардійця. Я спитався у Селіванова, хто це плаче?

— Нещасний прапоришка часів Керенського. Ось через таких ми програли всю справу. Але ви не спробуйте сказати проти нього щонебудь—

розірвуть. Всі вони більшовики, тільки приховані.

Прапорщик плакав далі. Його запокоювали якись дві дами. Одна з них вийняла свою хусточку й ніжно витирала мокре від сліз обличчя. Поволі прапорщик заспокоювався. Жінка, що витирала йому обличчя, звернулася в наш бік.

— Ви гадаєте, ці звірі, французи, не доведуть до сліз? Ось я прожила в Парижі три роки. Я вивчила їх добре. Я—стовбова дворянка. Мій батько мав видатне місце при дворі, і я, я служила за наймичку...

Вона зам'ялась і вдала, ніби теж хоче плакати й піднесла хусточку, що нею витирала прапорщика, до своїх сухих очей. Потім швидко відняла й зарепетувала, як перекупка на базарі.

— Та я їх, цих французів, усіх пере-
решала б. Козаків би на них... Зна-
ли б вони, хто такі руські. Паршивці.

Ну, міркую, це справжня дворянка!

— Та що ви лаєтесь, однаково не
допоможе. Беріть приклад з мене.

Я подивився на промовця. Кремез-
ний панок усміхався. Його очі дуже
нагадували очі добродушної свині.
Трішки підскакували руді брови та
ворушились майже білі вії. Голова
голова скидалась на селянську сало-
товку, і до всієї цієї непривітної фі-
гури з його грудей бренив приємний
баритон.

— Я — професор Казанського уні-
верситету, товариш міністра Сибір-
ського уряду, а тут служив за куха-
ря, так, так — за кухаря. Дожив, чорт
забери, до останнього гнота. Що ро-

бити? Дай, міркую, піду за кухаря. Беру газету. «Попит і пропозиції». Ага, цього мені й треба. Читаю. Помічник кухаря, помічник кухаря, помічник кухаря. Ні, це не годиться. З професора та зразу в помічники, — якось образливо. Спочатку хоча б за кухаря, а потім уже за помічника. Читаю далі: «Потрібен з солідним стажем досвідчений кухар». Ну, коли досвідчений та ще з солідним стажем, то це саме й підхоже для мене діло і не образливо. Аджеж досвідчений і, головне, з солідним стажем. Швидко збираюсь і за півгодини я там.

— Ви служили в солідних ресторанах?

— Звичайно, звичайно. — А мозок напружився до краю. Які назвати ресторани, щоб не можна було ні

перевірити ні дістати рекомендації?

— Звичайно, звичайно...— далі мимрив я, і раптом мені в голову прийшла чудова думка: «Мартьянич» в Москві. Бувало підлетиш...— і раптом спохватився— тобто коли припізнишся, вранці, береш візника і летиш просто на посаду. А які там вечері подавали. Візьмеш окремий кабінет...— пху, промовою, міркую, але тут же вивернувся. Добре бути професором, навіть коли вступаєш на посаду кухаря. Будь на моєму місці прапорщик, він би вже засипався.— В кабінеті у «Мартьянича» кухарів гості викликали до кабінету і влаштовували щось подібне до наради. Візьмеш, кажу, це меню і просто до кабінету. Тут мене, на щастя, господар перебив.

— Приходьте завтра вранці на роботу.

— Добре, голубчику, чи пак, пане. І до завтраго я пішов на квартиру. Мушу вам сказати, що на випускному іспиті в гімназії мені лекше почувалося, ніж коли я вступав на посаду кухаря. Та це не все. Вступити за кухаря, не вміючи готувати, це частина справи. Вранці я прибув. Одягнув халат та білий ковпак. Привезли рибу, м'ясо, картоплю та інші продукти. Я взяв м'ясо, порубав на дрібні шматки, теж зробив і з рибою і все це вкинув в один казан, тобто і рибу і м'ясо в одно місце. Потім помив картоплю і зразу вкинув туди ж. Теж зробив і з двома фунтами борошна, що його мені надіслали, й досі не зрозумію навіщо. А коли принесли

яйця я не витримав. Взяв сковороду, спік чудову яечню і з'їв. Ех, дурень я, дурень! Чому я не сказав, що умію пекти тільки яечню, може, їй досі служив би? Але що минуло, того не повернеш. Раптом приходить господар.

— Ну, як ваші справи, пане кухарю?

— О, справи мої чудові. — Мушу вам сказати, що настрій у мене після яечні з 5-х яець був, дійсно, чудовий. Я розповів йому кілька нових анекдотів, він з душі посміявся і раптом запитав: «Хіба рибу вам не привезли?»

— «Як не привезли? Будь ласка, сюди». І я, дурень, сам підвів його до казана, де разом з м'ясом варилась риба. Ех, дурень я, дурень! Коли б я сказав, що не привезли, міг би ще дві яечні з'їсти. Обличчя го-

сподареве почервоніло, губи заворушилися, всередині, певне, кипіло так само, як і риба в м'ясному казані. Потім він став полотніти і раптом як зарепетує:

— Що ви наробили, йолопе?! Полісмена сюди, полісмена!..

Я на військовій службі не служив і за артиста не був. Але цієї хвилини став і тим і другим. Миттю зірвав я халат, ковпак, одягнувся в своє і опинився на вулиці. Ну, тепер драла... Так і втік, з'ївши тільки одну яечню. А тепер з повним правом можу назватися кухарем. В армії Сун-Чуан-Фана, куди я їду на службу, обов'язково стану за кухаря або прикажчика в крамниці,—теж маю солідний досвід.

Хтось запитав:

— А за прикажчика ви довго служили?

— О, за прикажчика я служив довго, цілих два дні!

Вибухнув загальний регіт.

— Але це не все. Я служив за хлопчика в голярні, вантажника, двірника та ще на кількох посадах. Не служив тільки за рикшу та китайського салдата. Але останнє призначення вже дістав і за кілька днів почну виконувати обов'язки.

— А скільки днів служитимете?— спитав я.

— В кожному разі до першої полочки дотяну, а потім дезертувати. Це теж, кажуть, цікава професія.

Хтось перепитав: «Яка професія?».

— Дезертувати, — відповів професор.

Підчас професорового оповідання більш за всіх сміявся прапорщик часів Керенського. Після плачу він став дивно веселий і балакучий. Він уже цілував руки в дами, що витирала власною хусточкою його сльози.

Балачка тривала далі. За чергою, одне по одному розповідали про свої пригоди в дусі професорового оповідання. Під кінець своїх оповідань кожен вважав за потрібне полаяти англійців, французів та позаздрити своїм клясовим друзям, що лишилися в Радянському Союзі. З дальших розмов виявилось, що майже половина пасажирів їхали до Харбіну до своїх родичів, або просто сподіваючись влаштуватись на роботу в цьому майже російському місті. Чоловіка з 15 простували до Ціндао, а відтіля до армії

Сун-Чуан-Фана. Це були люди ні на що більше не здатні, крім військової служби. Вони служили у багатьох китайських генералів. Коли генералів громили, вони розбігались, потім знов вступали до іншого генерала і т. ін. Тепер їх завербували сунчуанфанівські агенти. Ці люди не дуже занепадають духом. Вони мало лають англійців, не дуже нудьгують за Росією і, взагалі, мало беруть участі в розмовах.

Після вечері, що складалася з самого рижу, ми з товаришем пішли на чардак. Була темна-темна ніч. Ярко, як дитяча грашкова хатка, світилось у вікнах першої й другої класи. З кают-компанії долітали окремі вигуки, дзвенів у буфеті посуд, було чути, як внизу ритмічно стукав дви-

гун. Пароплав рухався, похлюпуючи в чорну дірку, що нагадує тунель. Ми з товаришем присіли за купою згорнутого канату. Сиділи мовчки й дивились у непроглядний морок. Раптом почувся шепіт. Ми перестали дихати й стали спостерігати. По другий бік згорнутого канату розташувались живі люди. Вони нас не помічали. Я напружив вуха. Відразу пізнав даму з Парижу й професора.

— Цей плаксун ні на що не здібний. Він тільки розстроїв мене. Я боюсь, що в мене станеться розрив серця...—Професор її заспокоював.

— Заспокойтесь, люба. Зараз, зараз... Ви будете задоволені. І люба... люба... люба... Яка ви хороша!..

Далі було чути окремі нечленоподільні звуки, поцілунки та інше. В са-

мий цікавий момент мій товариш шепнув мені на вухо:

— Я не витримаю, мені хочеться свиснути, це—безчинство...

Я хутко припав до його вуха й просив не робити цього, побудемо до кінця, подивимось на дворянський побут.

За кілька хвилин вони знов зашепотілись. Він щось мимрив, а вона проливала море ласкавих слів і пестила його. Потім професор промовив: «побудьте тут, я зараз»—і пішов. За хвилину з'явився інший сунчуанфанівець.

— А, це ви тут. Можна біля вас?

— Будь ласке, сідайте. Тут, правда, не дуже зручно, та ми в дорозі, правда ж? Ха-ха-ха.

А за хвилину дама з Парижу захльобувалась: «Ах, який ви дужий, а

які у вас м'язи, славний мій хлопчику, який ви хороший» і т. д. і т. п. Ніколи в житті я не мав «щастя» бути при таких інтимних моментах у житті людей, а особливо таких привілейованих, як дворяни. Ми просиділи з дві години. Дама з Парижу встигла перепустити п'ять чоловіка. Всім вона говорила однакові ласкаві слова. Після п'ятого вона, певне, наситилась, бо, не зважаючи на вмовлення, пішла геть. Ми повернулись до свого полу. Дама з Парижу сиділа й розмовляла, ніби нічого не трапилось. Все по-йменню їй по-батькові, все на «ви», при запиті їй відповіді обов'язково усмішечка, як у пристойному товаристві. Ну їй побут!.. А тимчасом ця ж публіка з жахливими фізіономіями оповідає всяку нісенітницю про роз-

бещеність в Радянському Союзі, про націоналізацію жінок та про всякі інші дурниці. Ми не ставили за мету вивчати поведінку інших жінок, і не йшли за канат, але дуже впадало в вічі, коли якоїнебудь з них не було, а чоловіки в цей час виходили й повертались за чергою. Легко можна було догадатись, чого вони виходили.

Вранці мене збудила жінка. Принесли риж. Забавно було дивитись, як генерал Селіванов орудував палічками. Їсти палічками—це не легке діло. Я вчився кілька тижнів і, однак, не міг би витримати іспиту навіть за третьою категорією. А Селіванов, запевняю вас, їв краще, ніж перший-ліпший китаець, при чому їв він жадібно й дуже багато. Відчувалося, що «парняга» наголодувався. Риж принесли

в дерев'яній посудині, трохи більшій за відро. Ми всі трое до нього не доторкувались, віддаючи свої порції Селіванову. За кілька хвилин дерев'яна посуда була порожня. Білогвардійська братія очищала швидко. Приносили добавку, вона теж негайно зникла. Наївшись рижу, всі лягали, й знов починались балачки про митарства, про минулі дні, про Радянський Союз та про інше. З генералом Селівановим ми знов розбалакалися. Докладно розглядали захоплення Далекого Сходу, плян наступу на Москву і, взагалі, очищення Росії від більшовиків. Ми розмріялись до того, що я просив його, коли він буде за командувача Московської військової округи, не забувати про мене і взяти до себе за ад'ютанта.

— А як же буде ваша Україна?

Він нагадував про це, ехидно всміхаючись і, напевне, подумав: «так воно й буде; коли білі переможуть, усі ваші України, Білорусі, Казакстани, Вірменії та інші відійдуть у минуле. Досить вам показати полковницькі погони, не кажучи вже про генеральські». Признатись щиро, я так захопився своєю грою, що дійсно забув про першу свою роль гетьманця. А коли доводилося сперечатися з ним у національному питанні, то забував про загальну білу справу. Я засміявся і відповів йому:

— Так, ми українці остільки-оскільки.

— От-от, це гаразд. Я так і гадав.

Генерал замислився. Я дивився на його старече обличчя. Сиві вуса без-

порадно звисли, брови насупились, потім швидко заблимали очі й раптом генерал випалив:

— А знаєте, коли б більшовики мене помилювали й не розстріляли, повернувся б до них і сказав би: «Простіть, любі діти, візьміть старого хоч за швайцара куди-небудь. Дуже вже хочеться вмерти на рідній землі». І тут він трохи засльозив.

Один з білогвардійців викликав у нас підозріння. Дружина його з дитиною їхала третьою клясою разом з нами. А він їхав першою клясою. Кілька раз на день від заходив до дружини й лишався хвилин на 20—30. Коли ми виходили на чардак, він завжди крутився недалечко від нас. Кілька раз я ловив його погляд на собі. Під кінець дня він почав фор-

менно переслідувати нас. Ми виробили відповідну лінію поведінки. Але настрої був зіпсутий. Неприємно почуваш себе, коли за тобою слідкує шпик.

Ясне жовтневе сонце далі гріло, нагадуючи наші липневі дні. Блакитне небо своїми краями упиралося в морську синяву. Стояла чудова, тиха погода. Пароплав змінив напрям. Спереду показалася земля. Генерал Селіванов, що стояв поруч нас на чардаці, сказав:

— Підїжджаємо до Ціндао. Чудове німецьке місто. З часів великої війни перейшло до Японії. Хитрий нарід японці.

Пароплав ішов. Береги ніби виростили з морської глибини. За півгодини перед нами розкинулось чудове,

розкішне місто. Добре їхати чужоземним пароплавом. Ніхто тебе не оглядає, не перевіряє документів, на рейді не затримують, як радянські пароплави, сходити на берег ніхто не забороняє, будь ласка, на всі чотири сторони. На пароплаві трішки більшовицьких мікробів, та й тих не зовсім викрито. Шпиків не присталяють до пароплава, бо не полощеться у вітрі червоний прапор з серпом і молотом. Половина нашої компанії вивантажується. На чолі з професором 15 молодців сходять на берег. Їх зустрічає китайський офіцер в погонах, з шаблею, револьвером, взагалі, в повнім офіцерськiм умундируванні. Приглядаюсь до обличчя,—типичне руське обличчя. Цілується з професором, вітається за руку з усіма «новобран-

цями», розмовляє по-російському. Юрмою рушили до міста. Ми теж пішли подивитись, що таке є Ціндао.

Вийшовши з порту, ми побачили таку картину: на величезній галяві повно народу. Тисячі з три людей у синьому, брудному одязі, деякі навіть напівголі. Одні лежать, другі стоять, треті сидять. Хто сперечається, інші співають, дітлахи плачуть. Над усією галявою стоїть неймовірний гамір, долітає неприємний запах. Питаємося в перехожих:

— Що це за люди?

Нас ніхто не розуміє. Говоримо по-англійському—не розуміють, говоримо по-російському—не розуміють. Нарешті попадається європеець француз. З його пояснень ми довідалися, що це є переселенці з південних китайських

провінції, що простують до Манчжурії. Ця галява ніколи не зменшується. Одні приїжджають, інші відбувають, і так без краю—день-у-день, місяць-у-місяць незменшується людськестійло. Чи пече сонце, чи ле дощ, чи засипає порохом вітер,—люди стоять, сидять, лежать, сперечаються, співають, плачуть. Ми пішли далі. Назустріч попадаються рикші. Більшість, що їдуть ними,—офіцери. Ось летить автомобіль. Розвалились розквітчані, як попуги, різними відзнаками, сполетами та аксельбантами два генерали. Не пройшли і двохсот кроків від переселенців, знов видовище, певніш не видовище, а дух, хоч носа затикай. По правій бік розташувалися бараки. Стіни в бараках не з дощок, а з плетеного бамбуку. Всередині ба-

раків стогін поранених салдатів. Заглядаємо. Частину хорих покладено густо на піл, частину просто на землі. Білизна брудна, чорна. Самі хорі не купані, страшенна задуха. Валяються недоїдки від кавунів, помаранців та бананів. Неприємне видовище. Це—герої сунчуанфанівської армії. Ми поспішили піти геть.

Залиті асфальтом вулиці. Стрункі німецькі будинки. Чистоту підтримують. Місто скидається на добре одягнену німецьку дівчину. Легко й вільно почуваш себе на цих чистих, широких, рівних, без зайвих накопичень вулицях. Попавши на базар, ми поклали купити фруктів. Заходимо до крамниці. Розмовляємо англійською мовою. Ніхто нічого не розуміє. Російською теж ніхто не розуміє. Обхо-

димо весь базар. Ні з ким не можна зговоритися. Ні міміка, ні жести не допомагають. Ми вже хотіли були йти, нічого не купивши. Я голосно вилаявся по-російськи. І раптом пролунав з крамниці голос: «Чого ви лаєтесь, панове?» Ми радо кинулись до нього. «Ви володієте російською мовою?»

— Так, трохи володію.

За допомогою цієї людини ми вийшли з скрутного стану. То був китаець. Жив він довгий час у Росії, там і навчився російської мови.

З покупом ми пішли до порту. Дорогою зайшли до їдальні. Я звернувся до товариша:

— Як ми тут розмовлятимемо?

Ми сіли за столик. Старий єврей приніс нам пару пива і присів біля

нашого столика. Виявилось, він уже п'ятнадцять років з Одеси. Дві доньки й син десь у Радянському Союзі, а він із старою дружиною має свій будиночок у Ціндао й держить цю їдальню. Дуже мріють повернутися до Одеси. Страшенно цікавляться становищем в СРСР. Я довго розповідав про життя за нової влади. Старий слухав, перепитував, дякував.

На пароплав ми повернулись за півгодини до відходу. Наша товаришка дуже хвилювалась, щоб не спізнилися ми на пароплав. За годину ми знов були в морі. Дружина їла фрукти й частувала свого сусіду, генерала Селіванова. Треба було б бачити, як жадібно він накинувся на мандарини та яблука. Я потім жартував з дружини: «Я тобі пригадаю, що, ти годувала

жадну, голодну контр-революцію. Посидиш у мене в ДПУ». Шпик стежив за нами далі. Куди б ми не повернулись, всюди переслідувала нас ця чорна людина.

Ми наближались до Дайрену. Пасажири помітно нервувались, склали свої речі. Ми нервувались по своєму. На суходолі відчуваєш себе безпечніш, ніж на морі. Нарешті, прибув японець і оголосив, щоб усі пасажири прийшли до першої класи для перевірки паспортів. В ресторані, в кутку за столиком, сиділи два японці. До них тяглась велика черга. В руках кожного пасажира були паспорти. Невеличкі книжечки зовсім не були схожі на наші. І хто це видумав червоні, величезні, з золотим гербом СРСР книги? Вони не вміщуються

навіть в кешені. Спробуй вийняти такого прапора, всі зараз же звернуть увагу. Чому не можна придумати такі ж маленькі, непомітні, як і в них? Тоді вони не так би впадали в око. Ми в чергу не стали, умовившись зачекати, поки всі перейдуть а потім підійти з своїми прапорами, щоб ніхто не бачив. Чекаючи поки всіх перепустять, ми ходили навколо першої кляси, а за нами шпик.

Чого йому від нас треба? Бридкий нарід ці шпики. Заглянули в ресторан. Нікого вже не було. Швидко увійшли й поклали свої паспорти. Японський урядовець аж підскочив, потім узяв і довго розглядав спочатку сам, а потім другий. Потім звернувся до мене, запитуючи:

— З чого ви живете, взагалі?

Я відразу випалив:

— Діловод.

— Будь ласка, напишіть вашу професію і подпишіться. Я подивлюсь на почерк.—Це зовсім мене розстроїло.

Руки затримтіли неймовірно. Я взяв ручку і як курка надряпав два слова.

Він довго дивився то на підпис, то на мене. Я певен, що він тоді думав: «Ну й діловоди ж у цих більшовиків». Потім узяв паспорт, зробив якусь помітку. Я вийшов. Речей з каюти не дозволили брати з собою. Заявили, що ми їх одержимо в спеціальному помешканні. Біля пароплава ми зупинились. Величезна машина підносить велетенський жмут валізок. Серед них я пізнаю свої. Ось вони спускаються на вантажний автомобіль. Сітка

розпускається. Носії старанно складають їх у стіжки. Автомобіль рушив. Далі ми не стали чекати й пішли до багажного приміщення. На великому жовтому майдані розташувалось одноповерхове літнє приміщення. Це приміщення було обгороджене білами. Біля бил стояв натовп людей, чекаючи своїх речей.

Мій товариш, знаючи китайські звичаї, підійшов до одного з службовців і щось шепнув йому на вухо. Потім добув гамана і всунув в руку кілька срібних монет. В ту ж мить кілька службовців схопили наші речі і, пробиваючись крізь натовп, винесли їх до візників, що стояли тут же. Ми взяли трьох візників і попростували на вокзал. Біля вокзалу нас зупинили й відправили до китайської митниці. Вия-

вляється, що багажний відділ, який розпаковував і переглядав наш багаж, належав японцям, а привокзальна митниця — китайській владі. Знов розв'язуємо свої пакунки й відкриваємо валізки. Знов перегортають усе, що є у валізках. Пильно оглянувши, ставлять новий значок крейдою і речі повертають.

Було 12 годин дня. Потяг відходив о 7 та 8-й годині вечора. Часу лишилося багато. Лишивши жінку на вокзалі біля речей, ми з товаришем пішли до привокзальної їдальні пообідати. Їдальня в напівевропейському, напівяпонському стилі. Подавальниці — японки. На диво негарні ці японки. Чудно, чому в європейців склалась думка, що японки є одні з найвродливіших жінок. На мене, так вони

зовсім негарні. Обличчя у всіх їх якісь миршаві, напівбурякові на колір, страшенно напудрені, стан не стрункий, самі вони нерухомі, вбрання незграбне, вилиці великі. Взагалі, коли добре придивитись, то тіло японських жінок нагадує тісто. Куди вродливіші, жвавіші й стрункіші південні китайки. Чорнооки, смуглясті, жваві, дивно стрункі і, загалом, здоровіші. Але це не важно. Нам подали обідати. Власне, це був не обід, а «матка-перехватка», як кажуть у нас, приблизно чверть того, що подають у наших їдальнях, а коштує обід, коли перевести на радянські гроші, 1 карбованець. Коли ми повернулись, шпик розмовляв з моєю дружиною. Виявляється, він приїхав пізніше й довідався від неї, що ми їдемо

о 7-й годині. Він приволок свої речі й дружину до наших речей і радів, що їхатимемо разом з ним.

— От добре, що разом їхати, а то серед цих жовтих чортів здохнеш із нудьги.

Ми теж видали, що задоволені з компаньйона, а самі міркували, як би його позбутись. За якийсь час відкрилась каса. Я дав носієві гроші і попросив взяти квитка в останньому вагоні. Я добре знав, що шпик запитає, яким вагоном ми їдемо. І дійсно, він підійшов і запитав.

— Дозвольте узнати, яким вагоном ви їдете?

— Першим,—відповів я.

Шпик пішов до каси і взяв квитка до першого вагону. За дві хвилини до відходу потягу ми разом із шпи-

ком взяли носіїв і пішли до першого вагону. Шпика впустили, а нас попросили до останнього. Шпик засмутився. Але, простуючи до свого вагона, я крикнув:

— Заходьте до нас, поговоримо.

— Добре,— відповів він.

Дійшовши до останнього вагону, я попросив носіїв лишити речі на пероні й заплатив їм що слід. На пероні було багато народу, так що нас помітити з першого вагону не можна було. За хвилину потяг рушив, а ми лишились на пероні. Дочекавшись дев'ятигодинного потягу, ми перемінили квитки й сіли на своїх місцях. Дико здається без звички у японських вагонах! Полиці короткі й вузькі, на три поверхи. Трішки скорчишся, вже і падаєш. Нам, звиклим

до широких просторів, навіть у потягах, здається дикою така густота. Я дістав реміняку, прив'язав себе за пояс до якогось гачка, щоб не впасти, й заснув. Вранці ми приїхали до Мукдену.

От вона—славетна столиця трьох провінцій, Чжан-Цзо-Лінова ставка! Здаємо речі на схованку і йдемо до міста. Типовий російський вокзал. Біля вокзалу великий майдан. Просто вокзалу простяглась широка рівна вулиця. Ми пішли нею. Народу на вулиці мало. Звичайні кам'яні пішоходи, як по російських містах, за нашим же взірцем бруковані великим кругляком вулиці. Будинки теж майже всі російського стилю. Тільки вивіски китайською мовою нагадують, що це місто більше не належить Росії. Про-

стуємо до радянського консульства. Ледве розшукали десь майже за містом невеличкий дворик і в ньому два будиночки. Входимо. Питаємо консула. Він зрадів, побачивши нас. Але довідавшись, що нам потрібні візи на переїзд через Манчжурію, нахмурився.

— Це справа складна, але якось зробимо. Давайте ваші паспорти. Розумієте, ніхто з Шанхаю цим шляхом не їздить. Взагалі, до тих, хто їде звідси, тутешня влада ставиться підозріло.

Ми умовилися поїхати до чужоземного відділу о другій годині дня.

— Тільки ви не ходіть туди всі. Нехай хтонебудь один зайде, а то вони звертають на це увагу й можуть бути неприємності, — попередив нас консул.

— Ну й становище,—думаю я,—не можна навіть в справах заходити. Мабуть, не легко працюється тут радянським громадянам.

О другій годині ми з секретарем консульства та товмачем-китайцем відправились до закордонного відділу мукденського уряду. Спочатку автомобіль летів простою вулицею, потім звернув на одну, другу вулицю, і ми опинились перед величезним, стародавнім кам'яним муром. Мурові цьому, як потім я довідався, було близько вісімсот років. Сивою давниною дхнуло від нього. На мить думка полинула повз сторіччя вглиб історії, промайнула китайська історична кіно-картина, що її бачили в Шанхаї, з велетенською боротьбою імператорів.

На воротях стояв вартовий. Шофер подав перепустку. Автомобіль в'їхав у велику печеру. Цей мур був такий завтовшки, що в чотирикутній виїмці міг легко вміститись середньої величини двоповерховий будинок. На протилежному боці стояв другий вартовий, він теж зажадав перепустки. Потім автомобіль виринув з воріт і повільно покотився вузькою й велелюдною вуличкою китайського міста. Зупинився біля якогось будинку, що нагадував велетенську морську черепаху з козирками. Тут теж вартові. Ми зійшли масивними кам'яними східцями. Дхнуло вогкістю, як у льоху. На підлозі від довголітнього по ній ходіння були солідні ями. В кімнатах до страху мрок. Ледве-ледве протискувалось крізь грубезні

мури з вікон вимучене світло. Кажуть, що цей будинок майже одноліток мурові. Ми підійшли до китайця, що сидів за столом. Через товмача переказали, чого ми прибули. Почався бюрократизм. Китаєць відповів, що візи одержати не можна, й запитав, що ми робили в Китаї. Я став хвилюватись і хоча казав не урядовцеві, а товмачеві, але помітно підніс голос. Я заявив, що з хворою жінкою не можу затримуватись у дорозі та що я не маю зайвих коштів. Урядовець, певне, зрозумів значіння мого тону й, відповідаючи через товмача, теж підніс голос. Тут на вичухку прийшов сам товмач. Він попросив мене не нервуватись, щоб не зіпсувати справу і спитав, чи можемо ми дати карбованців 40 або 50. Я від-

повів позитивно і, звертаючись до товарища, сказав: «хабарництво». І тут же, певний, що мене ніхто не зрозуміє, налаявся. Раптом позад мене почувся голос:

— Панове, тут установа, лаятись не можна.

Я хутко повернувся й побачив у протилежному кутку людину з великою каштанового кольора бородою.

— Ви росіянин?

— Так, я був росіянин, а тепер китайський підданий.

Потім він уткнувся у якісь папери й на дальші мої запитання не відповідав. Товмач попросив 40 карб. і передав їх урядовцеві. Той, не кваплячись, сховав гроші в свій гаманець, потім поставив на паспорти якісь штемпелі й печатки, щось по-

написував на штемпеля, забрав із собою паспорти й пішов. Я запитав у товмача, куди він пішов.

— Пішов ставити особисту печатку начальника відділу, — і пояснив, що у китайців, крім офіційальних печаток, кожен китаець має іменну. За якийсь час урядовець повернувся з розгорнутими паспортами в руках, добув грубу книжку, списав щось з паспортів, старанно їх склав і передав нам. Я запитав перекладача: «Все?»

Він позитивно кивнув головою. Ми поклонились і пішли. Не доїжджаючи до консульства, нам довелося вийти з машини й відправитись до трамвайної зупинки. В трамваї я дав японську ієну, щоб заплатити за проїзд. Кондуктор, одержавши за квиток, подав мені решту — цілу гору па-

перців, щось близько 30 місцевих «карбованців». Мукденська валюта, взагалі, дуже хитка й нагадує наші грошові знаки 20-го року. Минули кілька кварталів, поки натрапили на якийсь ресторан з китайською та російською вівісками. Сіли за столик у кутку. Підійшов офіціант. Він швидше скидався на великого фабриканта, ніж на офіціанта: випещене, м'ясисте, з двома підборіддями обличчя, товстий живіт, висока постать і лиса голова. Ми замовили обід. Поруч нас за столом сидів товстий китаець в товаристві чотирьох росіян. Розмовляли вони англійською мовою. Говорили про якусь велику угоду. З того, що ми зуміли розібрати, видно було, що чотири російські білогвардійці обплутували китайсько-

го купця, і це їм легко вдавалось. За якийсь час вони вдарили по руках. Один із білих добув якусь книжечку, й китаець у ній розписався. Після цього замовили вина, закусок і стали скопом пити й частувати обдуреного купезу. По обіді ми пішли на вокзал. До потягу лишалось тільки дві години. Ми сіли за столиком. Товариш з дружиною про щось розмовляли, а я писав листа до Шанхаю. Раптом коло самого вуха почулось: «Дайте, що можете». Я підвів голову. Перед мене 'стояла людина' з невеличкою борідкою та ніжним, змарнілим обличчям, не зовсім погано й не зовсім добре одягнена. Я вийняв із кешені 20 центів і сунув їй у руку. Людина подякувала й зникла. Мій товариш і дружина голосно зареготали. Я зди-

зовано на них подивився й спитав:
«В чому річ»?

— Та як же не сміятись? Ти чув,
що він нам сказав?

— Ні.

— Він підійшов до нас і сказав: «Я
бив німців та австріяків, різав жидів,
убивав більшовиків, а тепер більше
нікого вбивати, і я змушений проси-
ти на хліб. Дайте, що можете».

Мене затрусила пропасниця. Я дав
на хліб білогвардійській гадюці.. І
така взяла мене лють і так стало
жалко цих 20 центів, ніби я втратив
когось близького, рідного.

Ну, думаю, попадись ти мені ще
раз, я тебе так проберу, що ти й
своїх не пізнаєш. Та, на мое щастя,
він більше не приходив. Вештались
назад і вперед з гордо піднятими го-

ловами японські жандарми, повні господарі ситуації. Ось один захопив і поволик якогось китайця до комендатури. А ось жандар помітив іншого обдертого китайця, наздогнав його й став бити палкою по спині. Той, діставши кілька ударів, вибіг із вокзалу, а жандар, повертаючись, зустрів одягненого в халат японця і зразу перетворився на янгола. Разів із 8 він вклонився майже до землі, щось мимрив, широко усміхаючись. Те ж саме і собі робив японець у халаті. Бачивши цю картину, ніколи не подумаєш, що ця надзвичайно ввічлива людина здібна на те, щоб бити людей. Перед відходом потягу всі пасажери вишикувалися в чергу біля виходу на перон. Почалось справжнє висотування нервів. До відходу потя-

гу лишилось 15 хвилин, а нас не випускали. Потім лишилося 10 і 5 хвилин, на дверях все стояли два жандарми, загородивши дорогу до виходу. А тимчасом дверима жандармської кімнати спокійно проходили з речами японці, їм чомусь дозволялось. Тільки за три хвилини до відходу відчинили двері. Натовп кинувся до потягу. Останню свою валізку я вкинув, коли потяг уже рушив і після цього вже на ходу зскочив сам, задоволений, що не спіткала мене доля багатьох, які не встигли повантажитись і лишились на пероні з роззявленими ротами. У вагоні всі місця були сидіти, певніше, там зовсім не було пристосувань лежати. Лавки були побудовані приблизно так, як у наших дачних вагонах або трам-

ваях. Ми якось сіли, поклавши біля себе речі. І так їхали цілу ніч. Біля самого входу одну лавку віддано на оренду крамареві, що торгував фруктами та іншими продуктами. Ми з товаришем взяли пару пива. Крамар після цього став неймовірно добрий. Побачивши, що нам тісно сидіти, він уступився одним місцем для дружини. Дякуючи за це, вона накупила в нього фруктів. Ми трохи заснули, схилившись одне до одного головами. Збудив нас кондуктор. На дворі розвиднілось. До Чанчуна лишалося годину їхати. Цю годину ми розглядали з вікна вагону китайські селища й поля: Гаолян ще не був прибраний і нагадував копи темнобурого комишу або віникового проса. Зрідка чорніли фанзи, ніби зібрались купками по

три, по п'ять штук і розмовляли про тяжке китайське життя. Ні вікон ні дверей не видно. Звичайні російські хліви на худобу. Трудно вірити, що в цих чорних хижах живуть звичайні люди. Рідко попадались групи дерев породи наших верб, а може, й просто верби. Де-не-де паслись самотні корови. В калюжах рились чорні свині, інколи попадались китайські хлоп'ята, що дивились на потяг. Загалом, дхнуло від цих полів чимсь непривітним, чужим і незрозумілим.

Нарешті, ми під'їхали до станції Чанчунь. Японські жандарми забрали паспорти й заявили, що ми можемо одержати їх у комендатурі. Лишивши свої речі у першій клясі, ми пішли по паспорти. Після відповідних поміток паспорти повернено. По другий

бік вокзалу стояв потяг Китайсько-Східньої залізниці. В нього ми й повантажились. Настрій гостро змінився. Наполовину ми відчули себе в радянській країні. Звичайні радянські вагони. Широкі, міцні полиці. Російські провідники. Дзвінка мова російських хлопчиків, що їдуть до школи і ін. й ін. й інше. Потяг рушив. Замиготіли телеграфні стовби та злегенька пожовклі дерева. Ось вона колія, куди вкладено мільйони карбованців Радянського Союзу. Скільки сили, здоров'я втратили трудящі, щоб створити її, і мимохіть пригадався Некрасов: «Столбики, рельсы, мосты, а по бокам-то—все косточки русские. Сколько их, Ванечка, знаешь ли ты».

В Харбині ми зупинились у гуртожитку радянського консульства. Мі-

сто все в зелені. Вулиці широкі, з звичайним радянським бруком. Будинки переважно одноповерхові, двоповерхові, триповерхові. Великі будинки трапляються рідко. Поганенькі трамваї, старі, перероблені певне з вантажних машин, автобуси. Шофери автобусів на все горло вигукують райони, куди вони їдуть, і закликають пасажирів. Мені особливо запам'ятався голос, що скидався на ерихонську сурму. Він кричав: «автобус Марфи Іванівни до лазень, будь ласка»! Міська людність—переважно росіяни. Гостро впадає в око сила публіки, що вештається без діла, а також велике число жебраків. Дуже багато парків. Ще більше їдалень та ресторанів. Всі вулиці загромаджені крамницями та магазинами. Взагалі,

місто типічне, російське, трохи більше за середнє губерніяльне. Поліція в місті китайська. Біля радянського консульства завжди стоїть поліціант, що пильно стежить за всіма, хто входить і виходить із консульства. Здобувши візу харбінської влади, ми поїхали до радянського кордону. На другий день, пізнього вечора, потяг прибув на станцію Манчжурія. Лишалося переїхати 13 верстов не-втральної зони, і ми в радянській країні. Станція Манчжурія поділена на дві частини. З одного боку—китайська влада, з другого—радянська митниця. Нас попросили розв'язати свої валізки й розкласти на довгому спеціальному столі. За якийсь час, під командою, одягнені в форменне вбрання, вийшли службовці радян-

ської митниці й оглянули речі. Ми пішли на другий бік станції. Там стояв готовий потяг. Я запитав провідника, чи ми в радянській країні? Він хутко відповів, що ще 13 верст потяг супроводжуватимуть китайські жандарми. Між іншим, китайські жандарми наполовину складаються з колишніх російських білогвардійців. Потяг рушив. Пішов. Здригнулись вагони, захитались і затряслись. Мірно вистукували колеса. За півгодини ми будемо на радянській землі. Серце часто закалатало. Я припав до темного вікна. Здавалося, що й темрява стала приємнішою. Пішов до купе. Знов до вікна. Проїшов коридором. Нерви витанцьовували чочіточки. Здавалось, ідемо не півгодини, а півдоби. Нарешті, потяг став. Китайські жандар-

ми лишили вагони. Увійшли червоноармійці ДПУ. У багатьох із нас зрадощів навернулись сльози. Досі я не помічав, яка красива форма у наших товаришів із ДПУ, які любі, прості обличчя! Які теплі, приємні голоси! Мені так хотілось усіх їх перецілувати, але від цього я стримався. Знов рушив потяг, але тепер уже пішов не по білій, а по червоній рідній землі. Я не витримав і на весь голос заспівав: «Повстаньте, гнані і голодні». Мене підтримав товариш. З окремих купе виходили нові товариші й прилучали свої голоси. За хвилину в коридорі струнко, як свічки, стояли чоловіка з п'ятнадцять і струшували великим гімном стіни й стелю вагону. Потяг ішов повною ходою по єдиній в світі республіці

робітників і найбідніших селян, республіці, де можна дихати на повні вільні груди, де може поважати людина людину, де не насмілиться ніхто ні фізично ні словом образити людину, де можна жити, працювати й творити.

„Дешева бібліотека“
 видавництва „Український Робітник“

	Коп
188. Франко—Ліси пасокицька	5
189. Качура—Без хліба	5
190. Шульга—Шульженко—Степова глибінь	5
191. Цішка Гартни—Страйхолом	5
192. Коворис—За порадою. Діти сили	5
193—194. Пилипенко—Під Черніговом (3 оповідання)	10
195—196. Виннич.—Фельдфебельщина	10
197. Винниченко—Чекання	5
198—199. Чарот—Гая	10
200. Гаршін—Чотири дні	5
201—202. Зарецький—42 документи	10
203—204. Шкурушій—Патетична ніч	10
205—206. Піонтек—Балаклава	10
207. Грінченко—Підпал	5
208—211. В. Вразливий—Земля (3 опов.)	20
212. Вовчок—Кармелюк	5
213—218. Коцюбинський—Fata morgana	30
219. Бядуля—Лявониха і Симониха	5
220—221. Хвильовий—Із Варької біо- графії	10
222—Качура—Похорон	5
223—224. Ярина—Вася-губернатор. Чор- това машинка	10
225—230. Недоля—Жовті брати	30
231. Громів Йоська	5
232—233. Шевченко—Княжна. Відьма	10
234—235. Хвильовий—Мати. На ече- ннї	10